Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А. С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 33 (15985) ◇ 1998 чылдың март 28, суббота ◇ Ат салган шагы 20.30. ⇄ Садар өртээ 1 рубль 50 көпеек.

Президентиниң ажыл-албаны

АЖЫКТЫГ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Башкарыкчы кадрлар белеткелинге хамаарышкан Россияның Федералдыг программазы езугаар база РФ-тиң Президентизи Борис Ельцин биле Японияның премьер-министри Хасимотонуң Красноярскиге ужуражылгазынга шиитпириңге үндезилээш, март 29-тан апрель 19-ка чедир Россияның төлээлери Японияның Нигате хоорайынга өөредилге-дуржулга солчулгаазын эрттирер. Маркетинг болгаш менеджмент айтырыгларынга хамаарышкан ол өөредилгеге бистиң Тывадан ийи кижи киржир. Ол дээрге, Почта харылзаазының федералдыг эргелелиниң ажылдакчызы Айвар Бартан биле «Иком» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелден Мирослав Монгуш олар-дыр. Олар-биле Президент Ш. Д. Ооржак беседаны кылган. Өөредилге-дуржулга солчулгазынга үнер акша-түүнүң чартыын япон тала, чартыын орус тала харылаар. Амгы үеде эц-не сайзырацгай чурттарның бирээзи Японияндан бистиң тускай эртемниглеривис чаа, солун чүүлдерни билип кээри чугаажок.

* * *

Россия Федерациязының Чазааның мурнунда турган Даргазы В. С. Черномырдин ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржакка тускай телеграмманы чоруткаш, хөй чылдар дургузунда кады демниг ажылдап келгени дээш аңаа ханы өөрүп четтиргенин илергейлээн. Чурттуң экономиказын чаартып тургузарынга, рынок харылзааларын үндезилеп тургузарынга эки чүүлдер болгаш чедир кылдынмаан ажылдар турааалаа, чурттуң мурнунда туруп турар айтырыгларны чаңгыс аай билиишкинниг чорудуп келгенин ол телеграммада айыткан. Кады демниг ажылдажылганың угланыышкыннары хөй националдыг Россияның чаартылгазынга болгаш сайзыраарынга быжыг чоленгиниш болур дээрзин демделээн.

Кызыл хоорайның болгаш республиканың ХҮНДҮЛҮГ СОҢГУКЧУЛАРЫ!

СОҢГУЛДАЛАРГА ЧЕДИР 8 ХОНУК АРТЫ. АҢАА ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИРИ—СИЛЕРНИҢ ХАМААТЫ ХҮЛЭЭЛГЕҢЕР. КҮҮСЕКЧИ БОЛГАШ ТӨЛЭЭЛЕКЧИ ЭРГЕ-ЧАГЫРГА ОРГАННАРЫНЧЕ КАНДИДАТТАРДАН КЫМНАРНЫ СОҢГУУРУН ШЫН ШИЛИП КӨРҮҢЕР!

ХҮЛЭЭЛГЕҢЕР—ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИРИ

Санкт-Петербургтан келген социологтарның айтырыг-харыы шинчилелдериниң түннелибиле алырга, Кызыл хоорайның тыва чурттакчыларының чамдык кезии соңгулдаларга шуут киришпес деп турарын ында илереткен.

Эргим кызылчылар! Силерниң болур соңгулдаларга эң идепкейлиг киржириңерден амыдыралывыс т ы ң, ажы-төлүвүстүң келир үези, найысылалывыстың сайзыралы дыка хамааржыр дээрзин утпаңар.

Бо соңгулдаларга силер бодуңарның шилиишкининерни, бадылаашкыннарына р н ы бербес болзунарза, эрге-чагырга болгаш төлээлекчи органнарже чүткээн кара күштерге ол кончуг ажыктыг чемиш апаар.

Кызылдың соңгукчузу! Сээң артында найысылалдың салымчолу дээш бо хүннерде көдээ соңгукчулар дыка дүвүреп, сагышсырап турар дээрзин база уттуп болбас. Бир эвес кызылчылар бо соңгулдаларга идепкейлиг киришпейн барза, көдээ соңгукчуларның мурнунга кандыг харыны бээр силер?!

Ам силерниң соругланар — апрель 5-те болур соңгулдаларга эң идепкейлиг, турштуг киржири.

КЫМНАР БИС, КАНДЫГ БИС?

КАЛЧААРАП, КЕДЕРЕП БАРГАНЫН БАРЫМДААЛААШ...

Соңгулдалар хүнү чоокшулаан тудум, депутат мандады, чагырга даргазының албан-дужаалы дээш политиктиг демисел, удур туржуушкун, шынап-ла, чидигленип-ле олур.

Соңгулдаларда киржип турар партияларның, каттыжыышкыннарның, блоктарның кол сорулгазы — депутат мандадын, кожуун, хоорай чагырганы алыры боон турар. Ындыг-даа болза, депутат мандадын-даа, чагырга даргазының албан-дужаалындаа хоойлу езугаар чөпшээрээн арга-хевирлер-биле суртаал ажылын чон ортузунга чорудуп тургаш, чедип ап болур дээрзин билир бис.

Ынчалаажок, «Солидарность-Демнежилге» соңгулда блогу база хөй санныг соңгукчулар Кызыл хоорай чагыргазының даргазының албан-дужаалынга база ТР-ниң Дээди Хуралының депутадынга кандидат А. Кашин, ТР-ниң Дээди Хуралының депутадынга кандидат С. Конвиз оларның база «Тува ТВ-информ» солуннуң, «Тува ТВ» телеканалдың талазында соңгулда хоойлуларын сагывас, ооң чурумун хажыда бээр факт-барымдаалардың бар боон турарын сагыш-сеткилиниң ханызындан дүвүрел-биле чугаалап турарлар.

Келир үеде күүсекчи база төлээлекчи эрге-чагырга органнарынга кымнар, кандыг кижилер ажылдаарын шилиири-биле, республиканың моон соңгаар сайзырал-хөгжүлдезин шиитпирлээри-биле, кымнар-биле, кандыг орук-биле кайнаар чоруурун айтып, толарадыр база хөй националдыг чонувустун, ажы-төлдүң салым-чолу-биле холбашкан соңгулдалар эртер деп турда, эрге-хоойлу камгалаар болгаш өске-даа бүрүн эргелиг органнарның үстүнде адаанывыс хоойлу үрекчилеринге хамаарыштыр хөлүн эрттир чымчак болуп, чүгле кыдыыдан хайгааракчы боон артын, туруш чок боон, тодаргай шиитпир үндүрбейн турарынга «Солидарность-Демнежилге» соңгулда блогу, соңгукчулар таарзынмайн, сагыш-сеткили дүвүреп турар. Бо бүгүнү редакцияга соңгукчулардан кээп турар чагаалар, «Солидарность-Демнежилге» блогунуң киирген бижии бадыткаар.

Үстүнде ады киргеннер соңгулда мурнунуң суртаал ажылын чорудуп тура, соңгулда хоойлуларын сагывайн, хөлүн эрттир сула чаңнап турарын барымдаалааш, «Солидарность - Демнежилге» соңгулда блогу бүрүн эргелиг органнарның мурнунга негелдени тургузуп, чамдыктарынче чагаа-бижик, хомудалдарны киирген. Ол кандыг чагаа-бижик, хомудалдарыл? Бир-ле дугаарында, РФ-тиң Күрүне Думазының Даргазы Г. Селезневка чагаа-дыр. Ында «Күрүне Думазы А. Ю. Кашинге ооң төлөөзи боор бүрүн эргени берген бе?», «Күрүне Думазының төлөөзи деп албан езузунуң статузу бар бе?» деп айтырыгларны салган болгаш аңаа харыыны бээрин база А. Кашиннің бодунуң чугаазынга мындыг сөстерни ажыглаанынга эргехоойлу талазы-биле үнелелди бээрин дилээн. Дараазында уй соңгулда блогу, «Хостуг Тыва» хөй-ниити политиктиг шимчээшкини, А. Кашинни, С. Конвизти «Тува ТВ-информ» солунну, «Тува ТВ» телеканалды харыысалгага онаарының дугайында билдириишкиннерни Кызыл хоорай судунга, А. Кашинге, С. Конвизке хамаарыштыр кеземче херээн оттурарының база «Тува ТВ-информ» солунга административтиг харыысалганы онаарының дугайында билдириишкиннерни ТР-ниң Прокурорунга, ТР-ниң Дээди Хуралының депутадының база Кызыл хоорай чагыргазының даргазының албан-дужаалынга кандидат А. Кашин база ТР-ниң Дээди Хуралының депутадынга кандидат С. Конвиз оларны бүрүткээнинің дугайында шиитпирлерни күш чок болдурарының дугайында билдириишкиннерни, Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязынга база шак-ла ындыг билдириишкиннерни ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының даргазының адынга, «Тува ТВ-информ» солуннуң лицензиязын дедир кыйгыртыр дугайында билдириишкиннни РФ-тиң Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге база «Тува ТВ» телеканалдың, Тува ТВ-информ» солуннуң лицензияларын казыыр дугайында айтырыгны Суд, Прокуратура органнарынга тургускан.

Шак мындыг негелде-хомудалдарны «Солидарность-Демнежилге» блогунуң соңгукчуларның тургузуп турары черле чөптүг. Каш чыл улаштыр Чазак, чагырга черлерин куду көрүп, бүгү чоннуң соңгуп алганы Президентизин хөме таварып турар каш санныг кижилернің, массалыг информация чепсектериниң бажын билиптер бүрүн эргелиг органнар республикада бар. Аяк долган чүве болганда, ам черле тодаргай түннел үндүрер үе келген боор. А. Кашин дээрзи водка садып, каш чыл үндүруг төлевейн турарын хамаарылгалыг органнар билип тура-ла, соңгулдаларга чедир шөйүп, хемчег албайн келгенин чүү деп билирил? Ынчап-ла турарга базынчактап, туразы дам улгадып, башче үнүп-ле орбайн канчаар. Азы РЛДП-ниң хартаачызы В. Жириновский Б. Немцовтуң арнынче суг чажыр, Күрүне Думазынга бир хөрээжен депутаттың бажын сирбектеп, кудумчуса хөрээжен журналисти машинаазынче күш-биле киир идип алгаш чоруй барып, сөөлүнде бүгү делегей мурнунга Россияны бужартадып, база-ла Күрүне Думазынга чаргычаа үндүрүп, Күрүне Думазының Даргазының олудун ээлеп ап, алгырып-кышкырып, өөренген чаңы-биле депутаттарже суг чажып-даа турарга, Чиңгине прокуратура аңаа хамаарыштыр хемчег албайн турарга, регионнарда ооң төлөөлери кара туразында чаңнап турары ол бе? Мындыг хевирлиг айтырыгларны хөйү-биле салып болур.

«Солидарность - Демнежилге» соңгулда блогунуң бүрүн эргелиг органнар мурнунга тургускан негелде-хомудалдары шын бе, шын эвес бе дээрзин «Тува ТВ-информ» солунну номчаштыла түннелди үндүрүп болур. Дыка яравайн, сөөлгү № 13 (116) үндүрүлгезин номчуургаа-ла чедер. Ында А. Кашинниң «Бо черге мен удуртур мен, ...оларга мен Юрьев хүнүн көргүзер мен, ...эргечагырганың угааны чана берген, ...оларны силгиир болаа эки, ...Прокурор-биле чугаалашпас мен, ...кым кымны дээрзин көре бээр бис, ...Тывада шын ховар» дээнин база С. Конвизтиң «Тывада Чазак чок, а профессионал диленчилер бар, ...оор чорук чечектелип турар, ...орус кадрлар чүнүдаа шиитпирлевейн турар, олар үчүле күүседикчилер, ...А. Кашин аныяк, изиг кижи-дир ол. Ооржак-биле ынчап-мынчап-даа турбас, шуптузун негеп аар» дээнин номчуп болур бис. Бо үчүле кыска-кысказы-дыр.

Черле ынчаш, соңгулдалар чоокшулаан тудум хөй-хөй кандидаттар бодунуң болгаш удурланыкчыларының дугайында хөйну чондан билип ап турар. Чонну кижи мегелеп, нүгүлден шыдаас. Чон караа көскү дээри шын. Ынчангаш хүндүлүг соңгукчу, соңгулдаларга шупту идепкейлиг киржип көөлүңер. Кым черле кымыл дээрзин билир болгай бис.

А. АЛДЫН-ХЕРЕЛ.

УТТУПТАР-ДАА ТУРДУМ ИЙИН

Ам болур соңгулдаларга А. Кашин дээш бадылаашкыннарның хуузу Кызыл хоорайның чурттакчы чонунуң национал составындан кончуг хамааржыр дээрзи кымга-даа чажыт эвес. Ындыг-даа болза РЛДП-ниң талалакчыларынга бир төөгүнү сагындырар бодай-дыр мен. Ынчан А. Кашин президент соңгулдаларынга чүге эвээш бадылаашкынны алганы силерге билдине бээр.

Чугаа В. Хопров дугайында болур. Ол үеде чон бажы төөредип, акциялар, лотереялар ойнадыры модага турганын билир бис. Шак ындыг бир ойнаашкынны В. Хопровтуң киржилгези-биле эрттирген чүве. Ойнаашкынның гелээрин манап, «Хүреш» стадионунда-ла олур мен. Удатпаанда башкарыкчы В. Хопров ойнаашкында 1 автомобиль, мотоцикл болгаш өске-даа бараанар бар деп чарлап эгеледи. Беш бичии уруг маңнажын кээп, харжактардан шариктерни ужулгаш, Хопровче дамчыдып берип турдулар. А ол бодунуң ээлчээнде ойнаашкынныг болган «аас-кежиктиг номерлерни» чарлап турган. А мээн билеттеримниң чаңгызы-даа ойнаашкынныг болбаскы ора соккаш, октагылаптым.

Лотерея ойнаашкыны доозулганын чарлапкан соонда, чон бичиилеп тарап эгеледи. Ол үеде стадионнуң өске талазынга олурганнар ойнаашкын боон турган шөлдүң ортузунда чыглып турлар. Бичии болганда, хөлзээшкин, корум-чурум чок чорук-даа эгеледи. А мен сонуургаш, чоокшулап чедип келдим.

Чогум херектиң канчаар болганын бодум херек кырында ийи караам-биле көрген мен. Бөлүк аныяк кижилер лотерея ойнаашкынының чорудуунга таарзынмайн, шариктер чыткан харжактарны көрүп көөр бодааннар. Үш харжакка (шупту 5 турган) шариктер турар ужурлуг чогуур санындан хөй болган. Бодум мен булук-биле эвес, фломастер-биле бижээн «1» деп санныг шарикти көрдүм. Ынчап кээрге, чаңгыс харжакка «1» деп санныг 2 шарик чыткан ышкажыл. Оон аңгыла, өске харжакка «9» деп санныг 2 шариктиң, өскезинге «6» деп санныг 2 шариктиң чыткаңын база көрдүм.

«Хулиганнап» турган бөлүк кижилерниң хөделиишкинин болур-чогууру-биле үнелээр апаар. Олар В. Хопровту-даа, жюри кежигүннерин-даа эттеп сокпааннар, а аңаа-ла оларның документилерин хаарып алганнар. Он илерээни: ойнаашкынга 2 автомобильди салырын фактурада айтып каан болган. Мегелеткен кижилер буруулуг кижилерни дилеп, кеземче онаарын күзеп турганнар. А ол үеде милиция чүнү көрүп турганы биллинмес. Аңаа турган кижилер ам мырыңай шашкылажыр чеде бергеннер. Ынчан когараан кижилерниң бирээзи болган артык шариктерни хавырганыың дугайында протоколду тургузарын сүмелээримге, милицияның сержантызы Маланов дээрзи ооң адаанга ат салырынан ойталалы. Ажыныр-хорадаан кижилер хемчеглер алдынып турарын көргеш оожургап, тараары тарап эгеледи. Удатпаанда чогуур документини 2 экземплярга тургустувус, ооң адаанга 20 кижи алын салып, бажыңнарының адресторинден бээр бижип каан. Бир экземпляры менде, ийигизи Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелинин бир-ле кабинединде ам-даа довурак-доозунга алзып чытпышаан...

Байдал мындыг турда, «Тува ТВ» канал Хопровту конторазынче киирбейн баар туржук, харын чон лотерея билеттерин шагда-ла октапкан турда-ла, телеэфир дамчыштыр база катап ойнаашкын тиражын эрттиргеннер. Төлеп-ле турда, оларга чүнү көргүзери дөмей-ле болбайн аан. Лотерея ойнаашкынына мегелеткеннерге кым дузалаарыл, Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелинден «хопровчу шариктерниң» салым-чолун кым айтырып, эчизинге чедирерил? «Хоойлу-дүрүм дээш», «ажыл төлевири дээш», «сагыш салыышкын дээш», «камгалал дээш» деп кыйгырыг салып турар А. Кашин бе? Чок болбайн аан, чүге дээрге В. Хопров ооң командазында-ла болгай. Ылап-ла шын, хоойлу-дүрүм дээш туржуп турар эр чүве болза, ол В. Хопровту бодунуң командазындан чайлатсын! Ындыг кижилерге Дээди Хуралга олут турбас ужурлуг! Ынчангаш В. Хопровтуң РЛДП-ниң хүрээлениниң адаа-биле Кызылдың № 2 Ленинград соңгулда округундан Дээди Хуралдың депутадының кандидады боон, соңгулдаларга киржип турарын барымдаалааш, стадионга болган болуушкуннуң херечизи болур кижилерге боттарының сагыш-сеткилин илередирин диледим.

Черле ынчаш, Кашиннің командазының база бир «чаа кежигүнү» апарган база бир дээрги Хопровтуң хоорайның спорт ажылынга ажылдап келгеш, орта таптыг кылган чүвези-даа көзүлбес болуп келген. Ылаңгыя ол Кызыл хоорайның спорт комитединиң мосқ мурнунда даргазы тургаш, хоорай чагыргазының база Чазактың хөй акша-төгерик үндүрүп тургаш, тутуруп кааны сөөлгү төлевилелдиң тергиин дээн спорт комплекизин тоймаглап, аңаа хонзур-дүндүр бодунуң улустарын, эш-өөрүн арагаладып тургаш, аңаа орт болдурганын кызылчылар-даа, көдээниң чону-даа билир. Хопров ол дээш кандыг хемчег алысканыл? Ол когаралды ол төлеэн бе? Ооң соонда Хопров харын улам лепшип, хоорай чагыргазынга база бир албан-дужаал өлеп турган болдур ийин. Ындыг кижини кым деткип турарыл? Ам бо хүннерде «кашинизмниң» база бир сурукчузу апарган дээрги Хопров база катап бир «чымчак чер» дилеп турары сл-дур деп билгеш, мону солунга бижидим.

Геннадий ОКН.

БОДАНЫП КӨРҮҢЕР

«Кашин водка садыглаап, үндүрүүн төлевээн» деп № 31 «Шында» А. Кашиннің дугайында материалга хамаарыштыр хууда бодалым мындыг: «... 4 чыл политиктиг демиселим хилис барбааны өөрүнчүг...» деп, Кашин бижээн болду. Ол шын 1995 чылдың декабрь 30-де болган РЛДП-ниң 5-ки сессиязынга илеткелинге ол «мени чүгле оруттар бадылаан турар-дыр. Терлиг-Хаяда чүгле ийи кижи мени дээш бадылаан. Ында ийи орус бар. Ам келир соңгулдаларда Бичелдейлер, Кара-кыстар, Ооржактар, Салчактар эвес, чүгле бистер соңгуттурар бис... Тыва кыдыгкызыгаар чер, республика деп адаттынган, ооң херээ чок, ону губерния кылыр. Бистиң сорулгавыс ындыг. Чүгле Москва, Свердловская республика дивес-тир. Деңнээр херек».

Бистиң-даа (РЛДП — авт.) Улуг Петр, Екатерина, Ленин, Сталинниң-даа политиказы ындыг турган. Кызылда Кашинге үүдүп турарлар, ук партияның кол сорулгазын орта билбестер чадавас. Боданып көрүңер, эргим чонум. Ам ол политик кижи «Ширшинден мен артык эрге-дужаалдыг мен. Ширшин СЭКП ТК-ның чүгле кандидады турган, а мен РЛДП-ниң ТК бюрозунуң чиңгине кежигүнү мен деп, телевизорга чугаазын дыңнааш, ону улуг политик дээр арга чок, ынчалаадаа ол бодунуң сорулгазын чедип алыр дээш чүүү-даа кылыырындан чалданмас. Кандыг-даа кажар-оптуг аргаларны ажыглаарындан ылтпазын дараазында чижектерден көрүптер бис.

1995 чылдың соңгулдаларынга Кашинни казактар холчок деткип турдулар. 1997 чылда соңгулдаларда казактарның туруш чок чайгылчаан билгеш, оларны «Поговоримге?» сойгалап бижиди. Бистиң даргаларывыстың бот-боттарының аразында чөрүлдээлерин ажыглап, оларны дес-дараалаштыр бижип, демократиялы шүгүмчүлеп тургаш, коммунистерни (эрги дүжүметтерни), орус чонну, аныяктарны бодунуң талазынче киирип, оларның деткимчезин ап турары бо.

Көрүңер даан, республикада хөй тиражтыг «Тува ТВ-информ» солун кымнарның солуну-дур? Колдуу-ла коммунистернин. Ооң чаңгыс чижээ: ол солуннуң 1997 чылдың декабрь айының 51-ги номериниге Р. М. Зыкова Ш. Д. Ооржакка ажык чагаа бижиди. Аңаа харыы кылдыр философия эртемнериниң кандидады М. Байыр-оол шын тайылбырны бижээн. Монгуш Сендажыевич Байыр-оолдуң ол харыызынга удур коммунистер уурук-сууруктап (Р. Зыкова, В. Биче-оол болгаш оон-даа өскелер), а бо хүннерде КПРФ Кызыл хоорайның бирги секретары С. Григорьевтиң «Тува ТВ-информ» дамчыштыр арын-пүүр чок халдаашкын кылып турарын чамдык кижилер билбес боон чадавас. Дээрги коммунистер, чүге чаңгыс талазын көөр силер аан, паспорт эдилээр эргеви чок чораан кодээ чонну эрт оочурлап, магазиннерге хоорадур турып турган бөдүүн чонну чүге уттуп турар силер? Кашиннің 1997 чылда президент соңгулдазының бүдүүзүнде агитациязы шуут-ла хөлүн эртип, «Поговорим?» деп солунга «Почем опиум для народа» деп рубрикага «Вперед к средневековью» деп эгелиг, Тываның чүдүлгезинге, төөгүзүнге улуг хажыдыышкынныг чүүлдү бижээн. Орта удур кым харыы бергенил? Шынчы коммунистер бе? Чок, «Кичээниңер, кандыг-даа арганы ажыглап тур» деп мээн чүүлүм «Тываның аныяктарынга» үнген чүве. «4 чыл политиктиг демисел хилис» болбаан. 1997 чылдың соңгулдазында Кызыл хоорай хоорай А. Кашин дээш 23,54 хуу бадылаан.

Кызыл хоорайда кымнар чурттап турарыл? Хоорайда чурттап турар дүжүметтер, чижеңеш садыгжылар, тоянчылар бодүүн ажылчыннардан хөй-ле болгай. Оларга демократия, бот-догуннаашкын херекчок, оларга чүгле боттарының хуу амыдыралы херек. Ынчангаш-ла шынары багай «технарь» дээр арагага саттынып, губерния-даа апаар болза, хамаанчок кылдыр чаңнап турарывыс ол.

Оолчугаш КАРА-ООЛ.

КЫМ ДЭЭШ БАДЫЛААР МЕН

Кызыл хоорайывыстың чагыргазының албан-дужаалының дүжүлгезинге кордакчыларның шуптузунга арынарывыс-биле ужурашпаандаа болзувусса солун, сеткүүлден, теледамчыдылгалардан дыңнап, көрүп, саңгарып, сүмележип, оларның чүткүлүн, программазын кичээнгейге ап орар болгай бис. Кайгамчык чараш, чурумалдыг бойдус-байлаа-биле бүргеттинген Тывавыстың төвү Кызыл хоорайның салымчолун шиитпирлээр, ооң келир үеде сайзыралы дээш бир-ле дугаарында Тыва чонуң эртем-билии, культуразын сайзыратпышаан, күрүне дылы — тыва дылдың шынарын бедидери, ону сайзырадыры чугула.

1993 чылдың октябрь 21-де Тыва Республиканың Дээди Совединиң 4-кү сессиязынга, республиканың чонунуң төрээн тыва дылын күрүне дылы кылдыр доктаадыр деп шиитпирни хүлээп алган. Ынчангаш үндезин чоннуң чаагай чаңчылдарын нептередип, аңаа даянгаш, эртем-билиглиг, бедик арга-мергежилдиг, биче сеткилдиг, быжыг туруштуг тыва кижини соңгуур ужурлуг бис. Чамдык кордакчылар «ону дарый эде тургузуптар мен» — деп, чон мурнунга агитастап турарынга таарышпас-тыр мен. Чижээ, Виктор Дмитриевич Моломдай автоорук училищезиниң сургуулдарынга ужурашкаш, «Кызылывыста ажыл-агый эвээжээн, ээнзирээн хоорай-дыр» — дээнинге шуут таарышпадым. Ол ышкаш Александр Кашиннің 1994 чылдан бээр тыва чонну солуннарга бактап бижип турганынга бо кижиниң оларга бүзүрээр арга-шинээ чидер-дир.

Ынчангаш 1998 чылдың апрель 5-те бөлүр соңгулдаларга хоорайның чагырга даргазын бодамчалыг шилип, чонну, аныяктарны болгаш пенсионерлерни кыйгырдым. Кызылдың чагырга даргазынче кордакчыларның кайызы-даа эрте берзе, мындыг чүүлдерге кичээнгейни угландырза эки. Амгы үеде аныяктарывыс арагага аажок сундулуг апарганын эскерип, көрүп турар-дыр бис. Кем-херек үүлгедип, шошсодаа, оор-сук кылып чоруур улус база-ла аныяк-оскен-не боор. Олар күрүненің тургузукчулары, келир үевистиң ада-иелери болгай. Бо талазы-биле кичээнгейлиг ажылдаары кончуг чугула. Оон аңгыда тускай өөредилге черлериниң баштаар органнары-биле катчып алгаш, аныяктар-биле ажылды шынгыырадыры күзенчиг. Хоорайывыстың ат-алдарын бедидер дизе, кудумчуларда эзирик кижилер-биле демиселди чорудары чугула.

Удавас соңгудар депутаттар, чагырга даргалары чоннуң салым-чолу, социал айтырыы болгаш оларның кадыкшылы дээш ажылдаар ужурлуг. Бөдүүн соңгукчу пенсионер мен, ажыл-иштиң чедер-четпезин, ооң уг-шинин эки билир эрги даргавыс Зоя Назытыевна дээш соңгуурунче чонну кыйгырар-дыр мен.

Биче-Уруг КЫРГЫС.

ҮЛҮҮ БАР

Кызыл хоорай хүн келген тудум чаартының турар. Ында-мында амгы үеним-биле шиметтинген садыглар, аптекалар дээш, оске-даа чүүлдер ажыттының турарын кижи бүрүзү эскерип турар, аңаа өөрүвес аргазы чок. Өске черлер-биле деңнээрге, хоорайывыс арыг-силиг боон артышаан-даа болгай. Маңаа Зоя Назытыевна Саттың киирип турар үлүг-хуузу улуг.

Мен үүрмек бараанар садар сайгарлыкчы кижи мен. Республикавыстың агаар-бойдузунуң кадыг-дошкунун кижи бүрүзү билир болгай. Ылаңгыя биске кыш-чай дивейн, даштыгаа ажылдаар кижилерге ол кончуг хоралыг боон турар. Ооң чылдааныын тайылбырлаваска-ла билдингир. Кудумчуга турып алгаш, аъш-чем аймаан садары санитарлыг дүрүмнерге канчап-даа таарышпайн турар. Чамдык улус аъш-чемни мшиналардан суг садып турар болгулаар-дыр. Машинаның бензинизиг чыды, ыжы аъш-чемге сиңип, кижилерге хораны чедирип турарын база билип турар болгай бис. Амгы үеним негелдези-биле сайгарлыкчыларга изиг хүнден, хатчаъстан, кыштыы соогуулдан чаглактаныр, чылыг-чырык тускай муңгаш рынок херек боон турар.

Оон ыңай хоорайда хой саңныг борбак-борбак киоскилериниң немежин турарынга база таарзынмайн турар мен. Оларның орнунга, ишти-лашты чараш кааталгалыг, делгем садыгларны ажыдары, тудары күзенчиг.

Бо ажылдарны дүргениби-биле чүгле Зоя Назытыевна бүдүрүп шыдаар. Ынчангаш Кызыл хоорайның ээзинге З. Н. Саттан өске төлептиг кандилатура чогүр билир мен. Ол дээш шиитпирлиниби-биле бадылаар сорулганы салып-даа турар мен.

Светлана КОМБУ.

ШИЛИИРИ—СИЛЕРНИҢ ЭРГЕЦЕР

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ ДЕПУТАДЫНГА КАНДИДАТТАР

ЭРЗИН КОЖУУННУҢ № 32 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Григорий Чоодуевич ШИРШИН

Амгы тыва ниитилел демократтыг турушка ам-даа эки турумчуп доктаваан, экономиканың рынок харылзааларынче кирип турар бо үезинде парламентиге хоойлудүрүм ажылдап кылырына, чөнну төлээлээринге мээң хөй чылдарда шингээдип аяган билиг-мергежилим, аргадуржулгам идиглиг болур деп бодап турар мен.

Программада кол-кол сорулгаларның чамдыызын адап каайн, ол болза:

— ниитилелге, күрүнеге база чоннуң амыдыралынга эрге-хоойлу тергиидээн турарын хандырар ажылга киржири;

— Дээди Хурал чоннуң үндезин эрге-ажыктарын ылап илереткен, ооң эрге-чагыргазының езулуг коллективтиг органы болган турары дээш ажылдаары;

— Россия Федерациязының составынга Тыва Республиканың бот-догуннаанын, ооң конституцуну үндезиннерин, күрүне тургузуун быжыглаарын, демократтыг чаартылгаларны боттандырарын чугулалап көөрү, ону хоойлу-дүрүм-биле быжыглаары;

— социал-экономиктиг айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээринче, эң ылаңгыя үлетпүр, кодээ ажылагый хөгжүлдезинче, Тываның бодушка үлетпүр, аъш-чем барааннарын бүдүреринче онза кичээнгейни салыры;

— республиканың бюджелин камгалаарыңга, экономика сайзыралынга акша-хөрөнгини, ажылдап турар кижилерге шалың-төлевирни, пенсионерлерге, студентилерге, бичии уругларга пенсия, стипендия, акша дузаламчыларын өй-шаанда долузу-биле үндүрүп, төлеп турарынга идигни доктаамал көргүзери;

— хамаатыларның Конституцияга үндезилеттинген эргелерин болгаш хосталгаларын, айыыл чок чоруун камгалаарынче, аңгы-аңгы националдыг кижилерниң бот-боттарын хүндүлежир, эпнайыралдыг болурунче угланган ажылды чүткүлдүг чорудары;

— Тыва Республиканың күрүнеңиг төлээлгелиг база күүсекчи органнарының арызынга эки билчир болгаш деткижер, демниг кады ажылдаар байдалды тургузары.

Эрзин кожууннуң соңгукчуларының, бүгү чонунуң эрге-ажыынга, негелделерингe хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээрин онзалап көөр.

1999 чылда «Эрзин кожууннуң бурунгаар хөгжүлдези» деп эртем-практиктиг конференцияны, Тываның болгаш Россияның эртемденнерин, удуртукчу ажылдакчыларын эвилелдеп турган эрттирип, ажылдап кылган хемчеглерни амыдыралга боттандырарын чедип алыр.

Кожуунга тус чер бот-эргелелин быжыглаарынче, көдээ ажыл-агый продуктуларын болбаазырадыр бүдүүлге турғузарынче, социал-культура черлерин тударынче, чонну аъш-чем, үлетпүр барааннарын бүдүреринче хандырарынче, кызыгаар камгалалын эжикиринче, «Качык», «Ары-Булак» заставаларны, Цаган-Тологой пунктузун тударынче, корум-чурумну быжыглаарынче, мал оору-биле демиселди күштелдиреринче онза кичээнгейни салыр.

ЧАДААНАНЫҢ № 17 СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ СОҢГУКЧУЛАРЫНГА

Республиканың Дээди Хуралының депутадынга Чадааналың № 17 соңгулда округундан дөрт кандидат бар. Оларның бирээзи Хонук-оол Доржуевич Монгуш республиканың хөй-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип, Балгазын көдээ, Улуг-Хемниң район Советтериниң, Тыва Республиканың Дээди Совединиң депутадынга, Улуг Хуралының (чоннуң чыыжының) кежигүнүнге деп-шиттирип келген.

Тыва Республиканың чаа Конституциязын (үндезин хоойлузун) ажылдап кылырынга болгаш сессияларга ооң сайгарылгазынга идепкейлиг киржип, боттуг саналдарны киргилээн. Улуг Хуралдың Даргазының соңгуналдарынга киришкеш, ийиги черни ээлээн.

Тываның хереглекчилер ниитилелдериниң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызынга, даргазынга соңгуткаш, чонуңуң мурнунга 18 чыл иштинде ак сеткилдиг, шынчы бараан болуп, үре-түңнелдиг ажылыбиле хүндүткелди чаалап алган. Бо эрткен чылдарда хереглекчилер кооперациязының материал-техниктиг баазазын быжыглаарынга, садыг адырларын, аъш-чем болбаазырадыр бүдүрүлгелерни сайзырадырынга, социал айтырыгларны шиитпирлээринге улуг үлүг-хуузун киирип келген.

«Тыва Республиканың хереглекчилер кооперациязының экономиктиг төөгүзү» деп улуг номнуң авторларының бирээзи. Россия Федерациязының Чазааның улус ажыл-агый Академиязының рынок экономиказын удуртып башкарарының белеткелин эрткен, рыноктуг экономика талазы-биле быжыг биликлиг.

Х. Д. Монгушту экономика болгаш политика талазы-биле бистиң республиканың база бир шыырак дээн арга-дуржулгалыг, хөйну көрген удуртукчуларның бирээзи деп чон билир. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга дешидин алыр болзувусса, парламент ажылынга, хоойлу-дүрүм ажылдап белеткээринге ыяк белеткеттинген, Дээди Хуралдың Даргазынга-даа ажылдап болур кижилерниң бирээзи ол.

Ынчангаш, чаңгыс черчурттугларывыс, силерни — апрель 5-те Хонук-оол Доржуевич Монгуш дээш бадылаарыңарны кыйгырып тур бис.

М. Б. КЕНИН-ЛОПСАН,
Нью-Йорктун Эртемнер академиязының кежигүнү, Американың «Хамнаар чоруктун дириг эртинези», төөгү эртемниниң доктору, «Дүңгүр» ниитилелиниң Президентизи.
Д. С. КУУЛАР,
профессор.
Х. О. ОНДАР,
профессор.

ӨВҮРНҮҢ № 21 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Борис Бады-Суурович ДОНГАК

1953 ч. апрель 22-де Өвүрнүң Дус-Даг торттүнген, дээди эртемниг.

1980—1985 ч.ч. Торгалыг совхозтуң кол инженери. 1985 ч. декабрьдан эгелеп Дус-Даг ның дус карьериниң начальнигинде бо хүннерге чедир ажылдап турар. Амгы үеде Республиканың Улуг Хуралының кежигүнү. Өг-бүлелиг, 5 уруглуг.

ПРОГРАММАЗЫ

Торгалыг, Чаа-Суур, Ак-Чыраа суурларның чону кожуун-биле аргыжарда дөрт застава эртип, хөй үе-шагын чидирип турарлар. Ынчангаш соңгукчуларның дилээ-биле аңы «Дус-Даг» кожуунун тургузар айтырыгны парламентиге киирер;

Кызыгаарда мал оорунга удур ажылдап турар бөлүктү удуртур тускай шагдаа ажылдакчызын тургузар дугайында айтырыгны көдүрер.

Көдээ ажыл-агыйны тус черниң байдалынга дүүштүр бут кырынга тургузар саналды киирер;

Кем-херекти, мал оорун, наркоманияны, халдавырлыг аарыгларны болдурбазының айтырыгларын чидин-биле тургузар.

Рынок харылзааларының программаларын ажылдап кылырынга идепкейлиг киржир.

Демократияны, ажык-чарлыг чорукту калбартын, аныяк кадрлар белеткелинин, өг-бүлени быжыглаан, ие-чаштыны камгалаан программаларны тургузарынга киржир.

Республиканың бюджедин камгалаарынга киржир.

Культураны болгаш спорттуу сайзырадыр программаларны ажылдап кылырынга киржир.

Дус-Даг карьериниң база Каа-Хем хөмүр-даш разрезинин хөгжүлдези дээш ажылдаар.

КЫЗЫЛДЫҢ ЛЕНИНГРАДСКИЙ № 2 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Вячеслав Сергеевич АЮНОВ

Бо чылдың апрель 5-те болур соңгулдалар хүнүнге чедир ам чүгле 8 хонук артканы-дыр. Ынчангаш эргим чонум, силерни соңгулда участоктарынга албан барып, Тыва Республикавыстың Дээди Хуралынга бөгүн бүрүзүнүң чаңгыс ол-ла хүнүнде ап турганыңарны сагындырайн.

Бир эвес хай болуп, удуртукчуңар азы бухгалтериңер буруузу-биле, ажылдаан акшаңарны чаңгыс хүн озалдап алган болзуңарза (шак ындыг байдал кончуг хаая таваржыр), силерден база силерниң организацияңарның бедик удуртулгазындан ол-ла дораан кончуг шыңгыыы сагындырыгны бээр турган. Ооң сөөлүнде, кандыг-даа шимчевес удуртукчулар кеззеде, бодунуң күзели чок-даа турза, коллективиниң билдириишкиннерин, хомудалдарын, дилеглерин сагыш чованғыр хүлээп алыр апаар.

А ам силерни өзүлүг-ла хостуг қылып каан-дыр. Бодап көөрге, бистер шупту өөрээнивистен өрү шураар ужурлуг-дур бис. Ынчалзадаа хөглээриниң дугайында бичии-даа элдээртиг чок дээрзин көрүп тур мен. Ийе, эштер, силерни барык шуптуңарны ажылыңардан «хостапкан» чадавас! Халас өөредилгеден! Халас эмнээшкинден! Апрель 5-те эртер соңгулдаларга бодунуң салымчолун кижи бүрүзү бодунуубиле шиитпирлээр.

Эң-не улуг дээн хүндүткел-биле, силерге ТР-ниң Дээди Хуралының депутадынга кандидат Вячеслав Сергеевич Аюнов.

ЭРЗИН КОЖУУННУҢ № 32 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Эрес-оол Мичикович ИЖИ

Иштики херектер органнарынга чээрби ажыг чыл ажылдаан арга-дуржулгамга даянгаш, төрээн черим, төрел чонум силерге бүзүреп, дараазында планнарны боттандырып ажылдаар мен:

Юрист тускай мергежилиниң аайы-биле, Россияның, Тываның Конституцияларынга даянып алгаш, республиканың бүгү талалыг хөгжүлдези дээш, кижилериниң эргелерин магадылаан хоойлуларны тургусчурунга, амыдыралга боттандырарынга билиг-мергежилимни харам чокка киириштирер мен.

Тываның экономиказы, ажыл-агыйының бурунгаар хөгжүлдези дээш чоннуң социал камгалалының айтырыгларын Чазакка хоойлу езугаар тургузуп турган чедип алыры — соңгукчуларның берген бир онзагай негелдези деп угаап турар мен. Кожуун удуртулгазынга кадрларны шын шилип, аныяктарның ажылгыр чоруун болгаш хоочуннарның дуржулгазын — амыдыралга деп дүрүмнү шыңгыы сагыыр.

Суму бүрүзүнден соңгудуп турар тус-тус черлер төөлээлекчилери-биле сырый харылзааны тудуп, ол черлериниң кожуун бюджединде көрдүнген акшазын чөн ажыглаарын чедип алыр. Сагыжымны өйүп чоруур айтырыглар: эрге-хоойлу ажылдакчыларынга чурттаар орансава, өскүстерге, инвалидтерге, назылан кырааннарга адрестиг дуза, мал оору-биле демиселди күштелдирер, «Качык», «Ары-Булак» кызыгаар заставаларының тудуун эгелээри болур.

Шупту билир силер, Эрзинниң булун бүрүзүнге чедип, амыр-дыжым харамнанмайын, чонумга бараан болуп ажылдап чордум. Соңгукчуларның шилилгези кандыгдаа боор болза, ону мен хүндүлээр, хүлээп алыр мен.

КАЛИНИНСКИЙ № 10 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Алина Викторовна ДАРЖАА

1969 чылда башкы өг-бүлеге төрүттүнген. 1992 чылда Кызылдың башкы институдунуң филология факультедин дооскан, 1996 чылда Москваның аныяктар институдунуң социал ажыл удуртур факультедин дооскан.

Тыва Республикада күрүнеңиг аныяктар ортузунда чоруттунуп турар политика талазы-биле эртем ажылын камгалаарынга белеткеңиг турар.

1993—1998 чылдарда ТР-ниң Аныяктар яамызынга аныяктарның социал-экономиктиг программаларының талазы-биле килдис эргелекчилеп ажылдаан.

Өг-бүлелиг, оолдуг.

Программазының кол өзээ

1. Чуртта эртип турар экономиктиг өскерилгелерни ханы сайзырадырынга, өг-бүлени, инвалидтерни, пенсионерлерни, аныяктарны камгалаан социал политиканы сайзыдырыры.

2. Чонга боттарының күжү-биле бажың тудуп алырынга дедир эгидер хуусаалыг чээли акшаны алырын көөрү.

3. 1991 чылда акша-көпеектің реформазының өскерилгени-биле Тыва Республиканың девискээринге (бир-даалын экижидери; буураан көдээ ажыл-агыйларны, улуг бүдүрүлгелерни катап тургузары; бот-орулгалыг бюджет: хүлээп алдынган эрге-хоойлуну амыдыралга боттандырары.

Ажылчын кижи болгаш, экономиктиг айтырыгларны байдалын эки билир мен. Ооң мурнунда Улуг Хуралдың кежигүнүнге соңгуткан турган мен, ынчалаа-даа ажыл-агый айтырыгларында чөптүг эвес чоруктар-биле чөпшээрешпес болгаш ооң кежигүнүнден эки тура-биле үнген мен. Ылаңгыя бюджеттиң хөреңгизи-биле Улуг Хуралдың хөй кежигүннерин тудуп турарынга чөпшээрешпейн турар мен.

Меңээ бүзүреп, мени соңгуп алыр болзунарза, силерниң бүзүрелицерни шынзыдар дээш бүгү күжүмнү бээримни аазап тур мен.

КАА-ХЕМНИҢ № 19 ТӨП СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Александр Иванович СЕМЕНОВ

Кайы-даа черге, кандыгдаа ажылга ажылдап чораан, мээң сагып чоруур кол сагылгаларымның угланыышкыны мындыг: көдээде чонбиле кады амыдыралдың бергелерин деңге үлежири. Мээң сагыш-сеткилимни дүвүреп чоруур айтырыгларның бирээзи, көдээ суурнуң чурттакчы чонунуң эрге-хоойлубиле камгалаттынмааны, амыдыралдың деңнелиниң кудулааны, чоннуң келир үеге бүзүрел чогу.

Мээң программам ыак бо четпестерни шиитпирлеп болурунуң оруктарын көрүп турар. Чижээлээрге, черни ажылдап шыдаар кижилерге бээри; көдээниң бараан бүдүрүкчүлеринге деткимче; пенсионерлерге, инвалидтерге, амыдыралы берге байдалдыг кижилерге социал деткимче; чоннуң кадыкшылын, агаар-бойдустуң экологтуг байдалын экижидери; буураан көдээ ажыл-агыйларны, улуг бүдүрүлгелерни катап тургузары; бот-орулгалыг бюджет: хүлээп алдынган эрге-хоойлуну амыдыралга боттандырары.

Ажылчын кижи болгаш, экономиктиг айтырыгларны байдалын эки билир мен. Ооң мурнунда Улуг Хуралдың кежигүнүнге соңгуткан турган мен, ынчалаа-даа ажыл-агый айтырыгларында чөптүг эвес чоруктар-биле чөпшээрешпес болгаш ооң кежигүнүнден эки тура-биле үнген мен. Ылаңгыя бюджеттиң хөреңгизи-биле Улуг Хуралдың хөй кежигүннерин тудуп турарынга чөпшээрешпейн турар мен.

Меңээ бүзүреп, мени соңгуп алыр болзунарза, силерниң бүзүрелицерни шынзыдар дээш бүгү күжүмнү бээримни аазап тур мен.

СҮТ-ХӨЛДҮҢ № 24 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Барынмаа Мөчек-ооловна МОНГУШ

Кол сорулгам — бодувуска быжыг амыдыралды тургузары, көдээ ажыл-агыйны хөгжүдери. Малывыстан база черивистен алган орулгавысты болбаазырадып сайгарары. Көдээ бүдүрүкчүлерниң эрге-ажыын камгалаары, өртек-үнени чөгенчиг болдурбазы, хоойлу-дүрүмнерни белеткежир, эртембилиимни, мергежилимни ажыглап, ооң түннелдерин чедип алыры — хүлээлгем. Бүдүрүкчүлеерге төпче сөөртүп турбазы-биле кожуун бүрүзүнге биче хемчээлдиг цехтерни ажыдары.

Кожпонуң үндүрүглерин өске сайгарлыкчылар-биле деңнештирип, хөй-ниитиниң чемненилге черлеринге өскээрден келген чемнерни ажыглавайн, шынзылгалыг, сертификаттыг чем продукциязын садиктерге ажыглаарын чедип алыры.

Ажылды холу-биле кылып турар бүдүрүкчүлерге үр, кыска хуусаалыг чээлилерниң хуузун эвээжедирин хоойлуга киирер. Улус өөредилгезинге депшилгелиг аргаларны ажыглаарын чедип алыр. Санитар эпидемиология база ветеринария станциялары сырый холбаалыг ажылдап, боттарының дүрүмнерин шынгыыы сагып, малдан — кижиже, кижиден — малче, дириг амытаннардан — өске бүгү амытаннарже халдаар аарыгны болдурбазы, санитарлыг шынары эки чемни чонга чедирген турары — мээң хүлээлгем.

ТЕС-ХЕМНИҢ № 27 ЧАҢГЫС МАНДАТТЫГ СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Олег Викторович ЭРЕНЧИН

1962 чылда Тыва Республиканың Тес-Хем кожуунунуң Чыргаланды сумузунга төрүттүнген. Дээди эртемниг. 1985—1987 чылдарда Тес-Хем кожууннуң Самагалдайга септелге-техниктиг будүрүлге черинге чолаачылап ажылдаан. 1987—1993 чылдарда Тес-Хем кожууннуң ДОСААФ комитединиң даргазы. 1993 чылдан бо хүннерге чедир Тыва Республиканың Камгалал спорттехниктиг организациязының даргаазы, 1993 чылдан бээр Россияның Камгалал спорт-техниктиг организациязының Төп чөвүлелиниң кежигүнү, 1996 чылдан бээр Россияның Камгалал спорттехниктиг организациязының Төп чөвүлелиниң Баштаар чериниң кежигүнү. 1994 чылдан бээр Тыва Республиканың шеригже келдирер комиссияның кежигүнү. 1997 чылда РОСТО-нуң Хүндүлүг кежигүнү. 1997 чылда Сибирьниң Шериг чөвүлелиниң кежигүнү. 1997 чылда ССРЭ-ниң үш дакпыр Маадыры Л. И. Покрышкиниң хөрек демдээниң эдилекчизи. Өг-бүлелиг, бир кыстыг.

Ооң соңгулда мурнунуң платформазындан

Хоойлу-чурум ажыл-чорудулгазының кол өзээ дээргеле хоойлуларны ажылдап кылыры, хүлээп алган хоойлуларны ниитилел амыдыралынга хажык чок боттандырарын хандырары болур. Конституция болгаш Хоойлуларның дээди күжү эрге-чагыргага тергиделди болдурбазы. Ол дээш силериңбиле кады, ылавылаттынган, чугула болгаш амыдыралчы, херек кырында боттанып болур хоойлуларны парламентиге ажылдажыр кылчыр, амыдыралга боттандырары дээш демисежир мен. Күрүне болгаш тус чер өнчүзүн уштап, баштап турар байдалдыг хынаар комиссияны чоннуң киржилгези-биле тургузуп, төтчеглеттинген будурүлгелерге санаашкынларны чорудуп, буруулуг кижилерге удур харыысалганы онаары дээш тургустунуп болур бажың-балгат, техниктиг херекселдерни ажылчын байдалче киирери дээш ажылды чорудар. Материалдыг болгаш өске-даа ажыктыг продукцияның будурүкчүлеринге продукциязын сайгарып-саарарынга бүгү талалыг деткимчени көргүзер мен. Чоннуң будүрген продукциязын республика төвү Кызыл хоорайга садып-саарар тускайлаттынган магазинни ажыдарын чугулалап көөр. Көдээ ажыл-агый продукциязының будүрүкчүлеринге чиигелделиг чээлилерни, көдээ ишчилерге, улуг назылыгларывыска санаторий-курорт путевкаларны үндүрүп бээр талазы-биле социал-хандырылга органнарынга айтырыгны тургузар.

Кожуун девискээринде бар аржаан сугларның ажыглалын экижидер талазы-биле ажылды чорудуп, чоокку ийи чылдың дургузунда ол эм шынарлыг сугларны савалап, кожууннуң болгаш республиканың чонунга садарын организастаарын ораладжыр. Кожууннуң аныяктарын мергежилдерге өөредири база улуг улустуң мергежилин бедидер аргалыг боон болуру-биле Самагалдайга школаны ажыдар талазы-биле Россияның камгалал-техниктиг болгаш спорттуу ниитилелиниң мурнунга айтырыгны тургузуп, шиитпирлээр. Моол Республика-биле күрүне кызыгаарын күштелдирер талазы-биле ажылга хуумну киириштирип база садыг харылзааларын быжыктырары-биле Шара-Суурга каайлы пунктузун тургузарынга үлүүмну киирерин аазаайн.

ТАҢДЫНЫҢ №25 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Ирина Шекпер-ооловна ОЧУР

Мээң сорулгам: депутат эрге-дужаал, сандай, шалың дугайында бодалдар эвес, сорулгам—херээженнериң эргелерин болгаш сонуургалдарын камгалаары болур!

Херээженнериң культура, социал-экономиктиг сорулгаларны шиитпирлээринге ат-алдарын бедидер. Херээженнер чөвүлелерин дамчыштыр хөй-ниитиге идепкейлиг чоруун көдүрер, күрүне болгаш хөй-ниити херектерин эргелеп башкарарынга оларны киириштирер.

Күш-ажылга оларның эргелерин камгалаар, чурттакчы чонну ажылга хаара тудар талазы-биле хоойлужудулгаларга хажыдыышкыннарны болдурбас, сааттыг база чаш уругларлыг иелерни ажыл кызырылдазынга таварыштырар, ажылдан үндүрер чорукту болдурбас.

Дузалал ажыл-агыйы, сад, огород, арат ажыл-агыйы болгаш сайгарлыкчы ажылчорудулгаларга идепкейлиг-биле киириштирер. Ол талазы-биле конкурстарны чорудар. «Тываның херээженнери» солунга оларның эки ажылын доктаамал чыырдар. «Херээженнериң эргелерин камгалаар дугайында» Хоойлуну ажылдап кылырынга эдилгелери КНОнуң деңнелинге чедир тургузар. Көдээ херээженнериң амыдырал байдалын экижидеринге хемчеглерни чорудар. «Көдээ херээженнер» деп акцияны уламчылаар. Уран чүүл көрүлдезин, спартакиаданы эрттирер.

ӨВҮРНҮҢ № 21 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Вилена Чаповна ООРЖАК

Көдээ ажыл-агыйлыг республика болганывыста эмчи, башкы, сайыт, эртемден-даа кижини малчыннар чемгерип турар. Малчын кижиниң профессиязын Тывага эң-не кол, бир дугаар профессия кылдыр санаарын чедип алгаш, ажыл чоктарны, аныяктарны мал ажылынче ээлдирер. Тыва кижи мал чок болза тыны үстүр. — Эн-не дүвүренчиг байдал арагалаашкын, наркомания, оор чорук, өлүрүүшкүн ышкаш социал хамчыкты чавырылдырып алырының аргазы, өг-бүле бүрүзү-биле ажылдаары. Амгы үеде Тывага өг-бүле дугайында хоойлужудулганы кылыры ниитилелге эргежок чугула. Түгле кан-кадык өг-бүледен кадык ажы-төл, салгал төрүттүнер.

— Күш-ажыл чурумун сагыыр база акша-көпеәвисти өскээр чарыгдаан удуртукчуларга кеземче бээр хоойлуну күштелдирер. Бюджет акшазының хуваалдазының талазы-биле хайгаарадыр алыр.

— Кандыг-даа күрүнеңиг сайзыралын, бурунгаар деңшилгезин өөредилге, эртем, культурага хамаарыштыр чорудуп турар политиказындан илередир. Бистиң күрүневис бо социал адырларга эң-не эвээш акша хуузун берип турар. Бо бүгүнү эде көөрүнүң хоойлуларын ажылдап кылыры негеттинип турар.

Чазак биле парламентиниң аразынга удур туржуушкуннуг эвес, чаңгыс аай демниг, билчиишкинниг ажылдаарынга депутат кижи үлүг-хуузун киирер.

Өвүрнүң № 21 соңгулда округунда кирип турар Эргин-Барлык суурнуң чурттакчыларынга: Эргин-Барлык Тываның шупту суурлары-биле домей, амыдыралда таваржып турар бергедээшкиннеривис, шаптараашкыннар чаңгыс аай болуп турар болгай, ындыг болганда, Тываның Конституциязында амыдырал-чурттаалгавыска дүүштүр чедир ажылдаттынмаан үүлдерни бодумнуң дуржулгам, билиим, чүткүлүм-биле сагыш чован күүседиримни хүлээнип тур мен. Тыва кижи Төрээн чуртунга ажылагыйлыг, акша-хөреңгилиг, тодуг-догаа, чараш, бедик культуралыг чурттаар ужурлуг.

ЧАА-ХӨЛДҮҢ № 30 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Биче-кыс Кызыл-ооловна Чүльдум

1963 чылда Чаа-Хөл суурга бөдүүн ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген. Бо хүннерде кожууннуң саң-хөө килдизинде экономистеп ажылдап турар.

Дээди Хурал (парламент) дээрге-ле Тываның кол хоойлужудулга органы болган соонда, эрге-хоойлуның хөгжүлдезин үениң бо хүнгү негелделеринге дүгжүп турар кылдыр ажылдап кылыр. Хоойлужудулга болгаш күүсекчи органнар бот-боттарын билчип, деткижип, чаңгыс демниг, тыва черивистиң чонунуң хөгжүлдези дээш ажылдаар ужурлуг. Тываның хөй национал дыг чурттакчыларының аразынга найыралды быыглаар. Хоойлулар хүлээп алдынган соонда, оларның күүселдези чогумчалыг болурун чедип алыр.

Төрээн кожуунумда ам 6 дугаар чыл ажылдап турар болганымда, чонумнуң амыдыралының байдалы меңээ чоок болгаш билдингир апарган. Чаа тургустунган кожуунум улам-на сайзыразын дээштиң кызын ажылдаар мен. Кожуушуң бюджединиң орулгалыг талазы чылдан чылче өзүп орарын ында ажылдап турар албан черлери-биле демниг ажылдап турган чедип алыр. Үениң негелдези-биле чоннуң ботхандырылгазын сайзырадыры-биле кожуунда хереэженнер өөрүп турар талазы-биле социал-хандырылга органнарынга айтырыгны тургузар.

Кожуун девискээринде бар аржаан сугларның ажыглалын экижидер талазы-биле ажылды чорудуп, чоокку ийи чылдың дургузунда ол эм шынарлыг сугларны савалап, кожууннуң болгаш республиканың чонунга садарын организастаарын ораладжыр. Кожууннуң аныяктарын мергежилдерге өөредири база улуг улустуң мергежилин бедидер аргалыг боон болуру-биле Самагалдайга школаны ажыдар талазы-биле Россияның камгалал-техниктиг болгаш спорттуу ниитилелиниң мурнунга айтырыгны тургузуп, шиитпирлээр. Моол Республика-биле күрүне кызыгаарын күштелдирер талазы-биле ажылга хуумну киириштирип база садыг харылзааларын быжыктырары-биле Шара-Суурга каайлы пунктузун тургузарынга үлүүмну киирерин аазаайн.

ЧАА-ХӨЛДҮҢ № 30 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Павел Тюлюшевич СУВАҢ

П. Т. Суваң — дээди эртемниг уруглар эмчизи. Чаа-Хөл суурга 1948 чылда ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген. Школа дооскан соонда, фельдшер-акушер боон эмчи училищезин дооскаш, Эрзинге ажылдаан. Шериг-ни 1969—71 чылдарда шериг эмчизи кылдыр эрттирген. 1971—77 чылдарда Красноярскиниң эмчи институдунуң педиатр салбыын дооскан. 1978—81 чылдарда Өвүр кожуунга ажылдап чораан. 1981 чылдан эгелеп төрээн чери Чаа-Хөлдүң кожуун эмнелгезинде уруглар эмчизи болуп ажылдап чоруур.

Программазының кол угланыышкыны

1. Парламент ажылы ТР-ниң хоойлузу-биле ажылдаар, республиканың бюджедин тургузарынга киржир.

2. ТР-ниң база РФ-тиң Үндезин Хоойлуларында чөрүлдээлиг айтырыгларны эде көрүп тура, тыва чоннуң эрге-ажыктарын кыдыглаарын болдурбазы, Тывага черни садып болбазы.

3. Тываның Чазаа биле Тываның парламентизинге политиктиг чөрүлдээлерни болдурбазы.

4. Тывага суд, прокуратура органнарының авторитежер бүдүрүлгелерге дуза көргүзер. Биче бүдүрүлгелер болгаш арат ажыл-агыйларынче ажыл чок аныяктарны хаара тудар. Пенсия, пособиелер болгаш стипендияларны үе-шаанда бээри, адрестиг дузаны чединмес, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге, пенсионерлерге, инвалидтерге, өскүстерге болгаш өскүс студентилерге чогуур үезинде дуза чедирерин чедип алыр сорулгалыг.

Надежда Аракчаевна Монгуш амыдыралдың агымының аайы-биле шупту оруктарын эктинин кырынга чүктеп эрткен дизе хөөрем чок. Шак-ла мындыг кижи биске херек деп бодаар бис.

Эргим Чеди-Хөл кожуунуң соңгукчу чону, Надежда Аракчаевна Монгуш дээш үүнүнерни бээриңерни дилеливис.

Деткикчи бөлүк.

ЧАА-ХӨЛДҮҢ № 30 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Зоя Шөмбуловна ДОНГАК

Политиктиг болгаш экономиктиг чаартылгаларны улам ханыладырынче угланган хоойлуларны хүлээп албышаан, чоннуң амыдыралының деңнелин бедидери — эң чугула сорулга. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Конституциязында карышкактарны таарыштырар, кадык камгалалының талазы-биле тускай хоойлуну ажылдап кылыры.

Кем-херек үүлгедир, оор чоруктарны чавырылдырарыбиле өөренгичилерге, ада-иелерге, удуртукчуларга хамаарыштыр кижизидилге дугайында чаа хоойлуну ажылдап кылчыр.

Чаштар, инвалидтер, назы четпээннер, иелер, назылан кырааннар, өскүстер, студентилер, аныяк өг-бүлелер — чоннуң эн-не бергелерге таваржып турар кезээ болганда, күрүнеңиг талазындан оларны камгалаар чорукту амдаа экижидеринге идиг бээр. Оларга хоойлуларда кордүнген чиигелделерни алган турары. Чединмес кижилерге адрестиг дузаны коргүзери. Торумелиилеп салым-чаяанныглар күрүнеңиг талазынан деткимчени алыры.

Соңгудуп турарым Чаа-Хол кожуун база Чөөн-Хемчиктиң Ийме суур шаа барып, быжыг экономиктиг боорунуң магадылалын тургусчуп, көдээ ажыл-агыйның хоозураашкынын чавырылдырарынче, чоннуң амыдыралын экижидеринче угланган база ажыл чок чорукту эвээжедир, кижилериниң социал байдалын чедимчелиг шиитпирлээриниң бар-ла аргаларын көрүп, соңгукчуларның дилег айтырыын чедимчелиг шиитпирлээринче кичээнгейни угландырар мен.

Чаа-Хөлге уран чүүл, чечен чогаал, спорт, ылаңгыя угаан-бодал сайзырадыр шыдыраа чонга, өзүп орар салгалывыска калбаа-биле нептереңгей болуруп, оларның кадыкшылынче, бүгү талаби-биле сайзыралынче сагыш салыр.

Район Совединиң депутадынга каш удаа деңшидип, хөрээженнер ортузунга, хөй-ниити ажылынга дуржулгамга даянгаш, салдынган сорулгаларымны күүседип шыдаптар боор мен деп чүвеге бүзүрелим улуг.

АҢГАРЛЫЫЛЫ, ТЫВА ЧОНУМ

АК-ДОВУРАК — РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫНГА, БОТ-ХАНДЫРЫЛГАГА, ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯНЫҢ, КАДРЛАРНЫҢ ТУРУЖУН БЫЖЫГЛАП ИЖИКТИРЕР ХООРАЙ, КЕДИЗИ БАРЫП БАРЫЫН КОЖУУННАРНЫҢ ҮЛЕТПҮРҮН, ТУДУУН ХӨГЖҮДЕР БОЛГАШ КӨДЭЭ ПРОДУКЦИЯ БОЛБААЗЫРАДЫР ТӨП

КАДЫКШЫЛ ДЭЭШ

Кемеровонуң эмчи институдунуң, Москвада күрүпениң диплом сөөлүнде, ооредилгениң академиязының социал гигиена болгаш кадык камгалал организастаарының факультединиң доозукчузу Денис Өнер-оолович Ондар Барыын-Хемчик кожуунуң төп кижи эмнелгезинин кол эмчизи.

Кезер эмнелге салбырының эргелекчизи Маадыр Сүрүңович Хомушку ажыл үеэзинде.

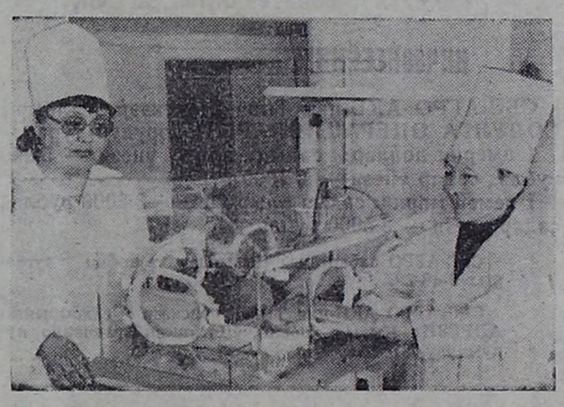

Божудулга салбырының эргелекчизи Любовь Доштуг-ооловна Мижит-Доржу биле медсестра Наталья Шомбул-овна Хомушку чаа төрүттүнгеп чаштың кадыын хынап көрүп тур.

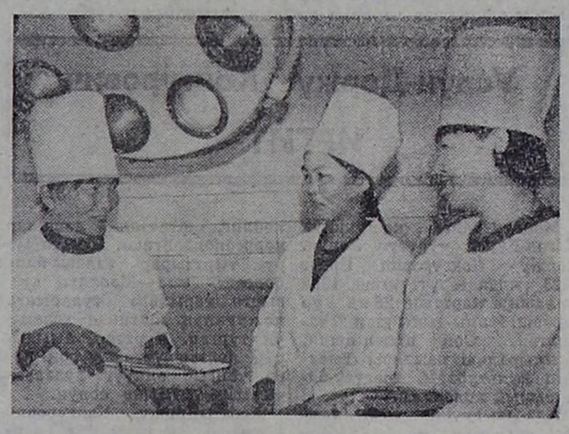

Барыын-Хемчик кожуунуң төп кижи эмнелгезинин эмчи сестралары Любовь Сарыглар, Ролланда Куулар болгаш Айлан Хомушку оларның ажылынче үнеринге белеткенин турары.

Чаяана Тогус-ооловна Салчак эмчи институдунуң, интернатура сөөлүнде, чоокта чаа ажылдан эгелээн. Ол дуржулгалыгларның профессионал деңнелин чедип алыры-биле карак кызыл ажылдан турар. Аныяк эмчиге чедишкиннерни күзеп каалы.

Фото чуруктарның автору Василий БАЛЧИЙ-ООЛ.

1. ХҮН — КҮЗЕЛ, ТЫН — АЛДЫН

Барыын-Хемчик кожуунда төп кижи эмнелгезин Ак-Довурак хоорайның иштинде тутканы чүүлдүг. Комбинаттың даг-дүгү болбаазырадыр бүдүрүлгелери, тудуг-сууру бөгүнде турупкан. Ажыг кыштың уржуу каш чыл мурнунда албан черлериниң, организацияларның болгаш бүдүрүлгелериниң чылыг дамчыдылгазының оруун база үреп каапкан. Чер иштиниң, бажыңнарның канализациязының бир кезин шуут доңган.

Оны эде кылыр, капитал септелге чорудар харык-шинек нарыыдап турар. Эмнелгеде байдал база ындыг. Кол эмчиниң кабинединиң чылыг сүү бо хүннерде чок-барлыг чорду. Кожуун эмнелгези хөй салбырларлыг, оң ажылдаар туруштары — 544. Ажылдаар чер-биле бо коллектив эвээш эвес кижилерни хандырыр турар. Ол байдал таарымчалыг. Дээди эртемниг, профессионал деңнели бедик эмчилерни ам-даа болза хүлээп алырынга белен бис деп, эмнелгениң удуртукчузу Д. Ө. Ондар чугаалады. Ажылга хүлээп алыйн, биске специалистер херек деп турар ажыл берикчилери республикада ховар. Черде бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар ажылдаар черлерин кызырып турар болгай. Чамдыкта бүдүн чазакты безин халап турар таварылгалар көстүп келген. Деңнеи алырга, кожуунда төп эмнелгениң келир үези быжырымчалыг. Аңаа амдыызында саңхөө, кижи күжү-биле деткимче херек боп турар.

Кайы-даа албан черлери, организациялар, бүдүрүлгелер кижи күжүн кызырып, ажылдаар туруштарын оскунуп олурар. Эмнелге тендишдаа дивээн, бодунуң деңзигүүрүнүң, харык-шинээниң талазы-биле республика эмнелгезиниң соонда келген. **Аарыг кижилерниң кадыын сегидериниң хемчеглери үзүктелиишкинге таварышпаан. Ол чаагай үүлдү Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы үүлдүгзүнүүшкүн-биле эскерип көрген. Берге байдалды боттуң күжү-биле ында шинтпирлеп турар.**

Чогум херек кырында алырга, кожуунда байдал нарын. Бис ынчан аңаа чоруп турувуста, комбинатта рудниктиң ажылчыннары ажыл соксадыышкынын кылып турар чорду. Ооң бараанын көрдүвүс. Хөй кижилер, автомашиналар шөлде турупкан. Көстүрү сүртенчиг, 14 каът бажың амырга-моос-даа ышкаш. Ол каш чыл бурунгаар чүүк машиналарының сөөртүп эккелгени даш-дагны «үүй дайнап», даг-дүгүн болбаазырадып турган. Күчүтеннин үүй дайнааны көк сай-даш бедип улгаткаш, чаныында даглар-биле деңнежи берген.

Көк сай-даш даглар дүшкен ССРЭ-ниң девискээринче, даштыкыже эвээш эвес даг-дүгүн чедиргенин херечилеп турар. Бир эвес садыг-саарылга күженишкинге дүүшкек дугуржулга езугаар санаттынган болза, ажылчыннар бажың ажыр байый берген турбас бе? Херек кырында ындыг эвес болган, сыр дедир аан. Ажыл соксадыышкыны ядаралдың бак ёразы.

Ажылдаар туруштар төлевир чок калырга, социал силгиишкин күштелген. Тос-тостуң соогу, часкы, күскү челбик хаттар, чөптүг эвес удур-дедир туржуушкуннар кымны, чүнү-даа хайыралаар эвес. Аарыг-аржык, чединмес чоруқ базым саныында көстүп турар. Хүн — күзел, тын — алдын болгаш-ла, ажы-төлүнүң келир үези дээш-ле амыдыралдан туттунар ужуг. Салдынышкан, а таратканн, кем-херек дип чоруур, арагаж ажын суккан, өлүрүшкен-чидиришкен кижилер эңдерилген. Муңгарал сеткил-хөөнүү булгандырар, чоннуң хомудалы кулакка дыңналып келир:

Карацайнып чоруп-чоруп,
Караш кыны бергей-ле мен,
Хараганың кара курту
Ханым чигеш амыраай аан.
Элең-тендиң базып тургаш,
Элеш кыны бергей-ле мен,
Элезиниң кызыл курту
Эъдим чигеш амыраай аан.

Арага-дарының, аарыг-аржыктың хилинчек-човуланы угаан-сарыылды, мээ-медерелди төөредир, амытын хайыра чокталыр, кара баш дүңгүрленир. «Баш аарыын баштай эмнеп апса», өре-шире дуглаары, ажытөлду өөредири, идиктеп-хепкерери, азырап-тежээри ала-чайгаар буде бээр дээн уткалыг бот-мегелээшкиннер аас-дыл бажыңга келир.

Эмчи ажылдакчыларының чугаалап турары-биле алырга, эм-таң бар, аарыгны эмнеп болур. Сагыш-сеткил куруглаашкынын чаагай чүүлдер-биле катап долдурары оон-даа берге. Чамдык кижилериң тура-соруу шыдамык эвес. Тура-соруктy быжыглаары негеттиниң келген. Байдал колдуунда кижиниң бодундан хамааржыр. Арткан кезээ долгандыр хүрээлелге, аъш-чемге болгаш эмнелге-профилактикага онаажыр.

Кол эмчи болуп чоокта чаа ажылдап кирген-даа болза, Денис Өнер-оолович Ондар эмчилериниң күш-ажылын шын — организастап алган. Эртем-билии, энергиязы, холбаа-харылзаазы ол албан-хүлээлгеге дүүжүп турар. 1962 чылда төрүттүнген. Кемеровонуң эмчи институдунуң дипломун холга 1990 чылда алган.

Кезек ажылдааш, Москвада диплом алганының соон улаштыр, өөренир академияның социал гигиена болгаш кадык камгалал организастаарының факультедин 1997 чылдын майда дооскан. Кадык камгалалының организакчызы **Д. Ө. Ондар мынча** диди:

— Сес салбыр бар. Кайызында-даа ажыл хөй. Кезер, божуур херээжен улустарның, паш, кеш аарыгларын эмнээр салбырлар дээш улажыр. Хүндүскү салбыр база ажылдап турар, ооң ажылы аарыг кижиге эң эптиг.

Дүрген дүза чедирер станцияда 12 автомашина чоруп турар. Оларның эң чаазылда дөрт чыл ашкан, автомашиналарның кол нуруузунуң эдилээр хуусаазы ийиүш катап эрткен. Чолаачыларның шыдамыы-биле автотранспорт шимчеп турар. Хеп чуур черивис бар. Орун-дөжек шагда-ла эргижирээн, ак хеп элеп, төнүп келген. Эдилээр хуусаазы төнген пөсту арыглай чүп турарга, орлуп, төнүп калыр чүве-дир. Матрас, аарыг кижилериң кедер идик-хеви, операция чорударынга ажыглаар ак пөс аймаа хереглеттиниң турар.

Канализация, суг хандырылгазының четкилери 1994—1995 чылдың кышкы дөңуушкунунга таварышкан. Дөңган, эргижирээн черлер эңдерик. Эмнелгениң капитал септелгезин чорутпаанынан бээр үжен чыл ашкан. Бир эвес акша хандырылгазы болур болза, септелгени келир кыш бүдүүзүнде чорудуптарының бүгү арга-хевири бар. Ону кылып шыдаар бригаданы керээ-дугуржулга езугаар хөлезилеп болур.

Байырлалдар улажырга, холга акша-хөреңги кирерге, бижектежиишкиннер, кемдээшкиннер, айыыл-халап улашкаш туруптар. «Байырлалдар» бүдүүзүнде кезер эмнелге салбыры баш удур белеткенип алыр. Сегип олурарларны бажыңнарынче үндүр бижиир, операцияга хереглээр дериг-херекселдерни, ак хеп комплектизин белеткээр, орун-дөжектерни эде-хере тыртар.

Медтехника, аппаратура «коргунчуг», эдилелиниң хуусаалары он чыл ашкан. Ылаңгыя рентген дериг-херекселдериниң эдилели үшкү хуусаазынче кирген. Республиканың «Медтехника» акционер ниитилелибиле харылзажылганың эргежок чугулазы көстүп турар.

Божудулга салбырының чаш уруглар чыттырар оруннары чедишпес. чаа төрүттүнгеннерге кырын чылдып турар столдарывыс чок. Чаа төрүттүнген чаштарның тыныш органнарын дүрген ажылдадыр дериг-херексел тывылбастаан. Өкпени хердир үрдүрүптерге, чаш кижи дегдирбес болгай. Кижиниң тынын кээрин манаары сеткилге дүвүренчиг. **Кызылда № 2 божудулга бажыңын кижи чарашсынар, аңаа ажылдаксаар. Бистиң божудулга салбырывыстың хандырылгазы база ындыг болза!**

Бир эвес капитал септелге болур, медтехника-биле хандырылга четчир болза, кожуун эмнелгезиниң баазазы ам-даа үжен чыл чонга бараап болур. Эм-таң-биле хандырылга дээш хүннүң шимченир бис. Чегдинип-ле турар. Биске келген акшаның хөй кезии кывар-чаар материалдарга үнер.

Чыттырып эмнедип турарларның саны 232 кижи. Херек кырында көрдүнген орун 210. Нормадан ажып турары ол. Медицина ажылдакчыларының үндүрүп турар күженишкиннери канчаар-даа аажок улуг. Аарыг кижилерни чем-биле хандырарының дуржулгазы бар. Өрелер, удур-дедир санажылгалар чоруп-ла турар.

Кожкооп-биле харылзаавыс бар. Өрү-күдү чоруп-ла турар бис. Олча-тыыш албан херек. Хөнделеңде, чижээ, көдээ бүдүрүлге 6,5 тонна тарааны берген, ону далганга орнап алдывыс. Доң-терезинчилериң берген коң эъдин ажыглап турдувус. «Хемчик» 19 сарлык эъдин бисче чоруткан. Барлыкта арат ажыл-агыйы кожуун эмнелгезинге ийи тонна картофельди дужааган. Ооң удуртукчузу Уран Доржуевна. Кымның чүнү бергенин кыдыраашта демдеглеп ап турар мен. Үргүлчү-ле албан документилерин бухгалтериядан алыр эвес. Демдеглелдер немежип-ле олур.

* * *

Барыын-Хемчик кожуунда, ылаңгыя Ак-Довурак хоорайда социал силгиишкиннериң аар чүүгү кезер эмчилерге онаажып турар. **Салбырының эргелекчизи Маадыр Сүрүңович ХОМУШКУ.** Кезер дөрт эмчи бар, баш, мага-боттун сөөгүн, ижин иштин, чүректи, кандыг-даа кезиишкиннерни олар чорудар. Колдуунда боттары (өске күштериниң ажыглалы чокка) кезиишкиннерни кылып келген.

Нарын операцияларга эмчилериниң уран салымчаяаны ажыттынып турар. Кезиишкин сөөлүнүң кадыгберге тевиң Маадыр-оол Сүрүңовичиге, оон коллегаларынга хос-дышты бербес.

Салбыр эргелекчизи кол ажылы-биле чергелештир «Хемчиктиң сылдызы» кожууннар аразы солуннуң чечен чогаал каттыжыышкынының киржикчизи.

Маадыр-оол Сүрүңович Хомушку озал-ондакка таварышканнарның кадыын катап эгидип, чагыг-сүмезин берип турар. Аарыг кижилериң сеткилин дыңнап бижир, буян-чолдуг. Шүлүк бижиири оон ужуктарган. Эмчиниң бир каш одуругларын плеерге бижидип-даа алдым. Оң чүгле бир кажын маңаа киирип көрейн:

Кезер эмчи салбырынга
Кезек-кезек хилинчектиг —
Аарыг улус эвээжевес,
Ат-ла болган үе-дир бо.
Бистиң кожуун чамдык өйде
Бижектежир,
боолажырлар:
Араганың хайы-биле
Аныяктар хорап-ла тур.
Бай-Тайгадан кемдээн кижи
Барык хүннүң маңаа
келир.
Бай-Тайганың бандиттери
«Бандерольдап» турган
ышкаш.
Обход, наркоз, назначение
Оон-даа өске каш янзы
Орус, тыва кезек сөстү
Олчаан хевээр бижип
кагдым.
Амырга-моос араганың
Аажылаары берге-ле-дир,
Арагага хандывайн,
Аңгарлыылы, тыва чонум.

Эмчи шүлүктерин номчааш, бирээни албан чугаалаар чорду. Балконнардан, соңгалардан эзирик кижилер шурай бергилээр. Мөчүлери, ээгилери сыныҥ кижилер ол-ла уу-биле оңгарылбайн-даа баар. Медерелин ышкынганнарны сегидип, сөөкдаян эптээр. Үндүр бижидер душта, сегий бергеннер-биле эмчи шыңгыы чугаа кылыр. Чижээ, «Парашюттап» өөредир дээш, бажыңнарны туткан эвес, нептерээн ол «моданың» немежирин соксадыңар!

«Ажыг чаштанның кулу» болганнар арага аараан кижиден-даа дора. Оларның үлегерин эдере берип болгу дег аныяктар, элээдилер-биле оон ажылы чаныш-сыныш чок.

Соок чепсек холга туткаш,
Сокчуп турда, кээргел-даа
чок,
Каржы-дошкун чоруувусту
Кажан черле соксадыр
бис?!
Азырадыр хөөннүг болгаш
Ажыл кылыр туразы чок,
Аныяктар чартык кезин
Ажыг чашпан кулу болду.
Холу-буду сынык эвес,
Хоорай-суурлар кезип
чорбайн,
Аалынга, совхозунга,
Ажылдапса кандыг чүвел?

Таакпыга чаңчыгары база үүден-даа дора турган ирги бе? Мүнгаш өрээлге, эмнелге иштинге таакпы ыжы тыртпас кижиниң тынынжыңга дыка-ла шаптыктыг болдур ийин.

Эмнелгеге аарый бергеш,
Эмер, сорар ынак «эмин»,
Бертингеш-даа чарылбазын
«Беломорун» дүрген окта.
Ажы-төлге үлегер боор
Ада кижи таакпы тыртпа,
Кудумчуга, бажыңга-даа
Кузумзудар ерең соксат.
Тамчыктаныр олудунга
Таакпыны чырыктава,
Ниитиниң бажыңынга
Никотиниң тыртпайн
көр.

Кезер эмнеле салбырының чүүгү дыка аар. Эмнелгеде 45 орун бар. Эмчиниң удуртканы салбыры республикага бирги черни алган. Яамы, эмчи комиссиялары операцияларның шынарын, амытынныг артканнарның күш-ажылга харык-шинээ катап тургустунганын барымдаалаш, салбырга ажы үнелелди берген.

Божудулга салбырының эргелекчизи Любовь Доштуг-ооловна Мижит-Доржу Томскиниң институдун 1986 чылда дооскан. Улаштыр интернатура эрткен соонда, божудулга салбырынга эмчи-ординатор болуп ажылдап кирген. Медицина албан черлериниң дээди эртемниглерин безин өске ажыл-агыйларда дег эвес, практикага шылгаары хөй үе-чадалыг. Оны эртеринге доктаатты нган хуусаа, чылдар негеттинер.

Эмчи салым-чаяаныың чештинеринге теория биле практика, медицинаның сөөлгү чедишкиннерин хол-биле тудары, карак-биле көөрү, дуржулга кылдыр курлап алыры күзенчиг. Чүге дээрге, бөгүнгү шаг-үеним аарыглары каш янзы, баажызы тывылбас. Л. Д. Мижит-Доржу бир каш чыл ажылдаш. Москваның клиниктиг ординатуразын дооскан. Интеллектизи, профессионал деңнели болгаш практиказы бедээн. Шак ындыг ажылдакчы, эки белеткелдиг кижи Тыванын барыын кожууннарының зоназынга агаар дег херек. Ынчангаш эмчи 1995 чылда божудулга салбырының эргелекчизинге томуйлаткан.

Өг-бүлеге эң чаагай кежик — салгал. Амыдыралының деңнели хеп-хепертен кудургайлаан тыва ада-иелериң уруг-дарыгланыры оранчок эвээжээн. Чаа байдалдар кижилерни дыка-ла аймааратканн. Ол бүгүнү Любовь Доштуг-ооловна сантүн-биле тайылбырлаар чорду. 1995 чылда мүн чаш төрүттүнген, оон улаштыр каш чыл кызырылган. 1997 чылдың төнчүзү, бо чылдың баштайгы ийи айы сааттыг херээжен кижилер-биле база катап байып эгелээн. Кадык тыва чаштың баштайгы негелде-кышкызы кымга-даа манаксанчыг.

Иениң, чаш төлдүн кадыкшылының дугайында эмчи хөй чугаа кылды. Латин, орус сестрини адаалы, тыва дылга билдингир тайылбырлады. Оон кайы-даа дылга сес-домааның курлавырының байын сонуургадым. Бодунун эртем-билиин тыва эмчи өске дылдар, ангы байдалдар дамчыштыр шиңгээдип алгаш, төрээн дылынга хостуг ажыглаар чорду. Кижиниң, малдың, аң-меңниң тургузуун, сөөкдаян көшкүн ада-өгбелериниң, улусчу медицинаның төлээлери тускай эртемниглерден дудак чокка билир. Ол байдал бөгүнгү тыва специалистерге өмек-дуза болуп чоруур.

Л. Д. Мижит-Доржу дег эмчилер чүгле республикага эвес, кайы-даа күрүнелерге, девискээрлерге бодунун эртеми-биле төлептиг бараан боп чоруур. Любовь Доштуг-ооловна езулуг-ла херек черинде — Барыын-Хемчикте, Ак-Довуракта турумчаан. Оон удуртканы салбыр дүн-хүн чокка ажылдап турар. Эът аарыыры кымны, чүнү-даа манавас чаагай чаяан-дыр.

Бөгүнгү социал силгиишкиннер өг-бүлелериниң хереженжен ээлерин, бот-иелерни берге байдалдарга эккелген. Амыдырал уламчылаар, салгал немежир ужурлуг. Кара күштер, аарыг-аржык ол орукту дүй чыдып алган, катаптаар ужурга таварыштым: 1994-1995 чылдың кыжынында эмнелгениң канализациязы, чылыы озал-ондакка таварышкан. Чүгле эмнелге эвес, Ак-Довуракты одалга төвү чылыг-биле хандырылгазын үзүктелдирген. Доңуп-дожаары, шиңгээли чегей аъш-чем-биле хогдунары хереженжен кижини бир дугаарында хоочу-хораага чедирер.

Иелериниң, аныяктарның аразында хоочураан аарыглар кедерээн. Көстүп келген байдалды чүү дээш чажырып-чаар бис. Паш, кеш аарыгларының Тывада тергиделин «Аргументы и факты» солунда үндүрүпкенин көрдүм. Багын сөглээрге, бачыт арыыр. Көрүнчүкте хөөредигни көксээр бис бе?

Анемия (хан эргилдезиниң чедишпези) база тергиидеп турар. Өкпе-хөрек аарыглары, хрониктиг стресс, нерви-медерел кошкак чоруктар үре-садыыга эң багай салдарлыг.

— Сааттыг иениң кадыкшылы кошкакта оон төлү аарыычал. Салгал күзенчиг, өг-бүле ону баш удур угаар, планнаар — дээш. Л. Д. Мижит-Доржу улаштырды.— Дыка хөй чүүлдер кожуунда чедишпес, ие-чашка дузалаар аппаратура чокта холдаян — диди.

Агаар-бойдузу кадыгдошкун Тыва шаг-үениң кандыг-даа эргилдезин эткен. Ол тыва кижиниң үре-садыызын шыдамык, ак сеткилдиг чорукка ижиктирген. Хем кежиглиг, арт ажыглыг. Рынок экономиказынга бүгү тыва чоннуң ижиге бээринге бүзүрелим улуг. Денис Ондар, Маадыр Хомушку, Любовь Мижит-Доржу ышкаш тыва интеллигенцияның төлээлери барда, республиканың бөгүнгү, келир үези магадылаллыг.

Кадык камгалалының дуржулгалыг ажылдакчызы Виктория Содунамовна Монгуш Барыын-Хемчик кожуунуң төп кижи эмнелгезинде хөй чылдарның дургузунда ажылдап турар. «Эмчиниң эргизи эки» деп шаанда тывалар чугаалажыр, ол үндезинниг. Бо медицина ажылдакчызы шээр, кеш аарыгларын эмнээр салбырның улуг медсестразы.

Амыдырал хандырылганың чедишпези, социал силгиишкиннериниң таарымча чок уржуктары мооң мурнунда чылдарда турбаан дүвүрелди көдүрүп келген. Идик-хеп садыг алыр акша-хөреңги эвээжээн, чамдык кижилер ядыы-түреңги деңнелде келген. Ол чорук аарыгларның ооскүп көвүдээрин мырыңай тергиидеткен. Ол дугайында улуг медсестра мынча диди:

— Кожуунда, Ак-Довуракта шээр аарыг өскүп турар. Ол аарыгның халавынга таварышкан 136 кижи чыттырып, 60 кижи бажыңындан кээп эмнедип тур. Аарыгның чамдык тарадыкчылары эмнелге ажылдакчызының чагыг-сүмезин дыңнаар холу эрте берген. Ындыгларның бирээзи бисте ажылдап турар медсестрага хачы-биле хол чедер часкан.

Кадык мей дээр, удурланырлар эвээш эвес. Ол дээрге аарыгның халыыны-дыр, мээ-медерелди база сандан үндүрүп турары ол. Кожуунуң, Ак-Довурак хоорайның чагыргалары бо хамчыкты узуткаарынга улуг дузаны, дээштиг хемчеглерни организастаары күзенчиг. Кол үнелел кижиниң кадыкшылы деп мнениишкинни парламентинге депутат, чагырга черлеринге кордакчы боп турар кандидаттар бөгүнде боттуг хемчеглерни албайн турары көскү. Оода чадаарда аарыг кижилерни эмнедип алырынга олар салдарны чедирип турар болза...

Улуг медсестра, оң-биле кады ажылдап турар медсестра Людмила Чойгановна Шожап олар боттарының ажыл-херектерин, күш четтимейн турар үүлдерин биске таныштырды.

Арапчор ОКСУР.

ЭРНИҢ ЭРЕЗИ «ЧАРАШПАЙ-98»

Валентина Хыраевна Ооржак Ак-Довуракта № 2 ортумак школаның эге класс башкызы. Школада он тос чыл башкылап турар. Бирги классчыларның башкыларының методиктиг каттыжыышкын бөлүүнүң удуртукчузу.

Школада байдал арай нарын, оң тудуу, чылдылга системазы эргижирээн. Шагүениң кадыг-бергезин башкылар коллективи ажып эртип, аразында быжыг эп-найыралдыг ажылдап турар. Чылбак Доржуевна Сарыглар, Нина Ивановна Анжиганова база өске-даа шыырак билиглерлиг, арга-дуржулгалыг башкыларның деткимчези-биле ажылдап келдим.

Оларның уран арга-ларын, хүн бүрү чаа чүүлдерни кичээлдерге ажыглап келгениы мээң башкы ажылымга идиглиг болган. Амыдырал чаңгыс черге турар эвес, солун аргалар, хевирлер көстүп келир-дир. Бөлүүвүсте алды башкы бар. Тускай угланыышкын езугаар ажылдап турар бис. Бирги классчыларның башкылары өөреникчилер, ада-иелер-биле харылзааларны бир янаы кылдыр тургузуп алган.

Ылаңгыя классан дашкаар темалыг чүүлдерни эрттиргенивис өөреникчилериниң, ада-иелериниң база башкыларның сонуургалын көдүргеи. Эрниң эрези мөөрейге бирги классчылар илепкейлиг киришкен. Бирги «А» класстың өөреникчизи Эрес Монгуш аңаа бирги, бирги «А» класстың өөреникчизи Ай-Хаан Хомушку ийиги черни ээлээн. Өске оолдар база аңаа солун, чараш талаларын көргүскен. Кижи бүрүзүнүң киржилгазын ада-иелер, башкылар үнелеп көрген.

Март айда уруглар аразынга «Чарашпай-98» мөөрей чап-чаа эрти. Ол аттың эдилекчизи Артыжана Салчак болган. Мөөрейни 1 «Б» класстың башкызы Долаана Салчаковна Салчак деткикчилээн (спонсорлаан). Башкы өртектиг бараанар, дериг-херекселлер, он сес шаңналдарны бодунуң хуула акша-хөреңгизин үндүрүп чарыгдаан.

Башкылар каш чыл бурунгаар чүгле ажыл төлевирбиле амыдырап турганы билдингир. Оларның хостуг үеэзин дузалал ажыл-агыйларынга үндүреринге суурнуң, хоорайның хөй-ниитизи таарынмайн турган байдал эрте берген. Мал-маган тудары, огород, дачалар хөгжүдери өөреникчилерни деткип шаңнаарынга ажыктыы бөгүнде билдине берген.

Бичин уруглар эге класстардан эгелеп чараш овур-хевирге, кижизиг мөзү-шынарга, эртем-билиглерге, чүткүлдүг чорукка белеткээр башкының дорт хүлээлгези деп билир мен. Келир салгалды рынок экономиказынга белеткеп өөредири, эрес-кашпагай, биче сеткилдиг болурунга чаңчыктырары солун ажыл-херек.

Валентина ООРЖАК.

Кызыл хоорайның ээзи кым болурул?

БОДАЛДАР, САНАЛДАР
19 ЫЛГАЛ

	КАШИН	УШКАЛОВ
Назы хары	34	46
Тывада чурттап турары	6 чыл	24 чыл
эртеми	элээн каш дээди өөредилге черлерин ара каггаи, мөңге студент	дээди эртемниг эмчи,
партийжи хамаарылгазы	РЛДП кежигүнү.	1984 чылдан СЭКП кежигүнү турган (партиядан үндүртүп-кииртип көрбээн).
амыдыралчы дуржулгазы	хөй чаргы-чаалылыг, үндүруг албан черлери-биле үзүлбес шииткел-торгаалдарлыг	10 муң ажыг хирургия операцияларын чорудуп келген, кестирип эмнеткеннерниң буянныг эмчизи
политиктиг дуржулгазы	каш дакпыр ойнаткан соңгулдаларлыг, беш мегелиг, алды аргалыг	Улуг Хурал депутады
автохөлгези	Жириновскийниң белекке сунганы хуудустарлыг микроавтобус, үдеттирип алган таңныыл-хайгааралдыг.	бодунуң башкарып мунары УАЗ469, таңныыл-хайгааралы-даа чок.
эрге-хүлээлгези	депутаттың дузалакчызы	хирургия салбырының эргелекчизи
өг-бүлезиниң байдалы	баштайгы өг-бүлезинден чарылган, ийги өг-бүлелиг	өгленгениндан бээр 25 чыл болган
сорулгазы	эрге-чагырганы чаалап, холга алыры	кижилерге дуза кадары
ажылдап турар арга-хевирлери	шуптузу, куруг аазаашкыннардан оптуг мегелерге чедир,	чүгле арыг шын
ажылдаар шак-үези	бажыңынга 15 шак дургузунда тамчыктаныксаар	хемчээли өй-чижек чок ажыл хүнү
программазы	туугай хуудустар	тодаргай ажыл-херектер
кымдан, үеден дорт хамаарылгалыы ат-алдары	Жириновскийден	соңгукчулардан
шаңналдары	көскү кылышкан үүлү чок	«Человек года-94» Улустарның Найыралы» орден
командазы	чок	специалистер-профессионалдар
хөндыкшылы	РЛДП-ниң партийжи функционерлери бут бөмбүүнүң сан-чурагайы	долгандыр хүрээлелдиң аңменин, балык-байланың чарашсынары.
амыдыралының туюлу	«эрге-чагыргаже карак-кулак чокка халыыныг чүткүл!»	Кижилер дээш ажылдаары.

ШИЛИИРИ — СИЛЕРНИҢ ЭРГЕҢЕР!

КАШИН ДЕП КЫМЫЛ? БИЛИП ЭГЕЛЭЭН БИС

Соңгулдаларга чедир санныг хонуктар арты. Хоорайывыстың мәринче кордаан кортакчыларның кайызы-ла аңаа саадаптар ирги дээн дадагалзал бодалдар чүгле чаңгыс мени эвес, а өскелерни база дүвүредип турар. Чүге дадагалзалыгыл? Рейтингиде Сат биле Кашиниң саннары өске кордакчыларга бодаарга, хөй болуп, ол ийниниң аразында чидиг демиселдиң болуру билдинип турар. Ынчап кээрге Кашин сан талазы-биле Сатты ойнап аптар болза, чүгле хоорайывыстың эвес, а бүдүн Тываныстың салым-чолу кандыг кижиниң холунга баары бисти дүвүредип турар. Ынчангаш оваарныш, боданмас болзувусса, эки эвес үүлдүң үнери ырак эвес.

Зоя Сатты катап соңгуп алзывысса черле ажырбас. Ийе, ооң ажылында мактанчыг үүлдер-биле кады чедер-четпес шүгүмчүлелдер кончуг хөй. Кижи чаштырыглардан эттинип, өөренир деп чүвени уттуп болбас. Ол эрткен четпестерден болгаш шүгүмчүлелдерден бодунга хөй өөредигни ап, түңнелдерни үндүрер дээрзинге бүзүрээр апаар. Ол ажылдап келген үелеринде хөй арга-дуржулганы алган, чон-биле ажылдаарынга болгаш экономиктиг, саң-хөө билии четчир, талантылыг удуртукчу дээрзинге бүзүрелден көргүзээлиңер.

Өг-бүле — бичии күрүнежигеш-тир. Аңаа хөрээжен кижиниң ролю канчаар-даа аажок улуг. Ажы-төл кижизидилгези, акша-төгерик, аъш-чем, идик-хеп дээш, оондаа өске айтырыглар ооң эктинге үүдүрлүрүн билир бис. Ооң-биле кады эр кижилеривисти өрү тыртып, тудуп, деткип-даа чоруур кижи база-ла хөрээжен кижи болгай. Черле ынчаш, амыдыралдың чаяакчылары, төленгиижи — ИЕ-АВА кижиниң аа сүдүн шуптувус ээп өзүп, доругуп келген бис. Ынчангаш 6 кончуг шыырак эр кижилерниң аразында чаңгыс-ла ие-хөрээжен Зоя Сатты соңгуп алзывысса, черле ажырбас. Ооң амыдыралчы-даа, удуртур-даа арга-шинээ байлак.

Ам хамыкты кайгаткан, дааш-шимээнниг Кашин дугайында доктаап көрейн. Ооң намдарын номчуп таныжарга, огулуг кылыпкан чүвезидаа чок, оът баштаан өшкү ышкаш, чылдың-на бир-бир черден үнүп-киргени хөй, дооскан эртем-билии-даа чок кижи болчук. Ооң эрткен оруунда-даа, мөзү-бүдүжүнде-даа төлеп чок кижиниң, хоозун чулчурукчунуң овурхевири көстүп келген. Ооңна хайы болган боор, ооң аталдары көзүлдүр-ле бадып эгелээн. Ол РФ-тиң Күрүне Думазының депутады, РЛДП фракцияның хартаачызы Жириновский акызынга мөзү-бүдүш талазы-биле дөмейлежип, бардам-тенек көстүр. Эртем-билиг, культуразы бедик кижи болза, бодунуң ол четпестерин эскерги дег. Ооң хоорай мэри болурунга экономиктиг-даа, саң-хөө-даа база административтиг-даа белеткели чок. Ол Тываже «ажыг-суг» технарводка сөөртүп, оон кирген акша-көпеектин үндүрүүн төлээринден чаштып, улуг-ла айтырыг демдээнде чоруп турары билдингир апарган. Арага дээрге, кижи амытанның ажыгчовуланы, эки тура албыстаашкыны деп үүл кымгадаа билдингир. Бистиң чонувустан 1997 чылда технар водкадан 181 кижи хораннаныш өлген болгай. Чонга шак мындыг ажык чок, хоралыг чүвени кылып турар кижини канчап деткиирил?

Черле ынчаш, хүндүлээчел, чымчак сеткиливис-биле чамдыкта чүвениң хөлүн эрттирип, ат-алдар, чоргааралывысты өскелерге сы бастырып, оларга орукту ажыдып, баш билиндирип турарывыс кайгамчык. Маңаа чижек кылдыр 1990 чылдың Липчинскаязын сактыры артык эвес. Ам бо хүннерде Кашин болгаш «Тува ТВ информ», «Центр Азия» солуннар ону уламчылап, чүгле тыва чонну карартыр политиканы чорудуп турары хомуданчыг. Олар Тыва Чазакты болгаш Президентиниң ажыл-чорудулгазын чаңгыс талалай көрүп, чүгле бактаарынче угланган боор, тыва кижиниң бүгү-ле эки-багын олар кымны-даа мурнай билип каан, хөйге чарлаан турар. Чеже-даа демократия болза, чүү-даа чүве өй-чижектиг, болур-болбас хемчээлдиг эвес чүве бе? Ол солуннар Кашиниң кара хөлегелерин чүге биживезил? Ажыы-биле чугаалаарга, бо дээрге тыва чонга удур дорамчылал болгаш дорт чөнгээ-дир. Бо бүгүнүң хемчээ алдынмас болганы ол чүве бе?

Ынчангаш Кашин деп кымыл дээрзин шупту билип эгелээн бис. Ол сан талазыбиле типлеп аар болза, ооң маңаа чүнү кылыры билдингир, чаа байып алгаш чоруй баар, ол-ла. Өскелериң чаа байып алгаш чоруй баргаы биске өөредиг болбаан бе?

Боданганы ботка херек. Ал-боттун аарышкы-мөңгаралын өске кижи билбес, биликсевес-даа. Оон чем эреп, дуза дилээн хөрээ бар бе? Тывавыстың келир үези, ооң салым-чолу чүгле боттарывыстың холувуста, угаан-медереливисте деп чүвени бодап көрээлиңер. Ынчангаш демниг болуп, Зоя Сат дээш үнүвүстү берээлиңер!

Раиса ОНДАР, соңгукчу.

Албан езузунуң медээлери

Чоокта чаа Чазак бажыңынга Төп соңгулда комиссиязының хуралы болуп эрткен.

Аңаа «Россвязьинформнуң» Тывада харылзаа болгаш информатика күрүне бүдүрүлгезиниң даргазы Д. К. Донгак, «Тыванефтепродукт» күрүне бүдүрүлгезиниң чиңгине директорунуң оралакчызыВ. И. Осипов, ТР-ниң Иштики херектер яамызының сайыды С. С.-Б. Монгуш болгаш ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының кежигүннери киришкен.

Хуралга Дээди хурал депутаттарының, тус чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларының белеткелиниң дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Д. К. Донгак соңгулдалар үезинде бир дугаар болгаш сөөлгү катап эвес ажылдап турарын айтып, радио болгаш телефон харылзаазын республикага бүрүнү-биле хандырарын илеткээн, хандырарын илеткээн. Оон аңгыда ол акша-төгерик талазы-биле дуза кадарын төп соңгулда комиссиязындан дилээн.

В. И. Осипов соңгулдалар үезинде республиканың кожууннарын болгаш Кызыл хоорайны кывар-чаар үүлдер-биле чогуур деннелге хандырарын медеглээн.

С. С.-Б. Монгуш сөс ап, чүве чугаалааш, республикага соңгулдалар үезинде Иштики херектер органнарының 1.500—1.700 хире ажылдакчылары 236 машина соңгулда мурнунда белеткел ажылдарынга болгаш соңгулда үезинде дүн-хүн чок ажылдап үнерин медеглээн. Ынчангаш сайыт чарыгдалдарга ниитизи-биле 395 муң 613 рубль хөрегин дыңнаткан. А төп соңгулда комиссиязының кежигүннери ук айтырыгны чөптүг деп санааш, ИХЯ-га болгаш харылзаа черинге акша-төгерик-биле дузалажырының талазы-биле тускай доктаалды ажылдап кылырын дугурушкан.

Ниитизи-биле бо үш улуг албан черлери соңгулдаларга ыяк белеткеп турар дээрзи илдең болган.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

Тыва Республиканың Президентизинин 1998 чыллың март 19-та № 200, Чарлыыбиле Тыва Республиканың Шынаа сумузунуң онза девискээр эргелелиниң чагырга даргазынга Галина Васильевна ДОНДУП томуйлаттырган.

Фотожурналистиканы хөгжүдеринге ачы-хавыяалары болгаш хууда салыышкыны база массалыг информация чепсектеринге хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээн Тыва Республиканың Президентизиниң 1998 чылдың март 18-те № 181 Чарлыыбиле **Ондар Дукурович ОХЕМЧИК** Тыва Республиканың **«Шылгарацгай күш-ажылы дээш»** медаль-биле шаңнаткан.

ААЛЧЫВЫС — Н. КРАСНАЯ

Тыва Республиканың Культура, кино, туризм яамызының чалааны-биле Тыва Республиканың база Россия Федерациязының алдарлыг артизи, делегей конкурстарының лауреады Надежда Красная Кызыл хоорайда чедип келген. Республиканың уран үүл школаларының конкурузунуң киржикчилери алдарлыг чаңгыс чер-чурттуунуң концертин көрген. Ол опералардан арияларны, романстарны, тыва улустуң ырларын аныяк-өскенге бараалгаткан.

Надежда Краснаяның концерттери Кызылга апрель 26-да болур.

Бистиң корр.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

ДЕМИР-ҮЖҮҮ ЫЛГЫН БОЛЗУН

Бөгүн Тыва Республиканың Гуманитарлыг шинчилеллер институдунуң улуг эртем ажылдакчызы Алексей Канчыырович Делгер-оол 70 харлап турар.

Алексей Канчыырович 1928 чылдың март 28-те Бай-Тайга кожуунунуң Коп-Сөөк сумузунда Улуг-Ооруг деп черге малчын арат Канчыыр Салчак Санчыновичиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Ооң иези Долума Салчак Кечил-ооловна.

Делгер-оол А. К. 1947 чылда Кызылдың № 2 школазын мөңгүн медаль-биле доосхан. 1957 чылда Ленинградтың күрүне университединиң төөн үүк факультедин чедиишкинниг доосхаш, төрээн Тываэынга ажылдап чедип келген.

Ол школаларга, солуннар редакцияларынга, радиокомитединге, ном үндүрер черге, Тываның Дыл, литературз болгаш төөгүнүң эртемшинчилел институдунга-даа ажылдап тургаш, тыва дылды теория-даа талазы-биле, аная билири-биле-даа шыырак билиин көргүзүп турган.

Ол Тыва-орус (М., 1968), Орус-тыва (М., 1980), Кыска орус-тыва (Кызыл, 1994) словарьларны, Көдээ ажылагый терминнериниң орус-тыва словарьларын (Кызыл, 1959, 1987), Ниитилел-политиктиг терминнериниң тайылбырлыг словарын (Кызыл, 1985) кылырынга киришкен. Төөн-Хемчиктин, Бай-Тайганың, Тес-Хемниң, Тере-Хөлдүн чурттакчыларының чугаазының онзагайларын шинчилээр, чыын бижиир ажылга идепкейлиг киржип турган. Тыва дылдың грамматиказын, орфографиязын, бижик демдектерин шинчилээн эртем ажылдарын бижээн. Тыва дылдың төөгүзүнде эң баштайгы тайылбырлыг словарьны белеткээринге улуг үлүг-хуузун киирип турар. Ол словарь тыва дылдың моон соңгаар өлүп читпезиниң магадылалы, мөңге туракаал боон артар.

А. К. Делгер-оол ниитилел-политиктиг, юридиктиг болгаш чечен чогаал номнарын орус дылдан тыва дылче очулдурар талазы-биле эң дуржулгалыг дээн дээре очулдурукчуларның бирээзи. Орус классиктерниң, А. С. Пушкиннинг «Калбак-кара кадыны» деп сураглыг чогаалын болгаш шүлүктерин, М. Ю. Лермонтовтун, Н. А. Некрасовтуң шүлүктерин, Л. Н. Толстойнуң, А. М. Горькийниң, А. А. Фадеевтиң рассказтарын болгаш бүгү делегейге билдингир Распенин «Барон Мүнхгаузениң ужуралдары», Э. Хемингуэйниң «Ашак болгаш далай» дээн ышкаш чогаалдарны болгаш оон-даа өске хөй-хөй солун чогаалдарны чогум-на А. К. Делгер-оолдуң ачызында тыва номчукчулар боттарының төрээн дылынга номчуур аргалыг болганнар.

Эртемденниң, очулдурукчунуң демир-үжүү моон соңгаар-даа ылгын-на болзун, төрээн Тываэының чечектелири дээш ам-даа үре-түнелдиг ажылдаазын, саң-кадык, аас-кежиктиг болзун.

ТР-ниң Гуманитарлыг шинчилеллер институдунуң словарь сектору.

Тес-Хем кожуунунуң О.Шыыаа суурунда чурттап чоруур бистиң ынак кырган-ачавыс **Кара-оол Маадырович БИЧЕ-ООЛДҮН** 50 харлаазын таварыштыр каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, ажыл амыдыралынга чедиишкиннерни күзевишаан, дараазында олуругларны турасказаттывыс:

«Кәям, оглум, бээр көрдең,
Хава, ынаа чаазарында,
Каранг-биле шыгаай тудуп,
Каш кәтап хемчээп ал» — дээш,
Айтып, тудуп өөредир
Акызысты дөзексээр бис.

Дунмазының оолдары: Эртине, Эрес, Экер, Маадыр.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Понедельник

МАРТ 30
РНТ канал
6.00 ЭРТЕНГИНИҢ МЕНДИЗИ-БИЛЕ.
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Салгал дамчаан бачыт», сериал.
10.00 Хуулгаазыннар шөлү.
11.00 Кадыкшыл.
11.30 Аялганы тып көрем.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.15 «Кады» деп программа.
13.05 «Иф деп шивээге хоругдаттырган кижи», т/с. 1-ги сериязы.
14.25 Бут бөмбүүнүң допчуллалы.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.20 «Кыскыл пантера», м/ф.
15.45 «Марафон-15».
16.05 Сылдыстар шагы.
16.40 «Робин Гудтун чаа ужуралдары», т/с.
17.10 Он алды харга чедир...
17.35 Делегейни дескиндир.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Салгал дамчаан бачыт», сериал.
19.05 УЖУРАЖЫЛГА ШАГЫ.
19.30 Аялганы тып көрем.
20.00 «Бистер» деп программа.
20.45 Тамчыктыг удунар, чаштар.
21.00 YE.
21.40 «Полтергейст», телесериалдың сөөлгү сериязы.
22.50—00.40 «Оскар-98».

«РОССИЯ» канал
7.00 Мультфильм.
7.15 Оттун кел даан.
7.30 МЕДЭЭЛЕР.
8.00 Дежурный кезек.
8.20 «Стронг» коргүзер.
8.25 Демдеглей көрүп ал.
8.30 Акшалар.
8.45 Графоман.
8.55 Православ шажын календары.
9.05 «Аът мунукчузу», барымдаалыг фильм.
9.20 Мультфильм.
9.30 Спорт планета.
10.05 «Санта-Барбара», т/с.
11.00 МЕДЭЭЛЕР.
11.35 Театр+TV.
12.20 Уран-чечен фильм.
14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.35 «Оон ынай чүнү-даа чугаалавас мен», т/с.
15.40 «Бичии тоянчы», т/с.
16.10 «Космодром», т/с.
17.00 МЕДЭЭЛЕР.
17.35 Телеоюн.

«ТЫВА» канал
18.05 «Россияның езулуг телевидениези», телефильм.
18.30 Марш-бросок.
18.45 Соңгулдалар дугайында.
18.55 МЕДЭЭЛЕР.
19.00 «Соңгулдалар-98».
19.20 Соңгулданың медээчизи.
19.30 ТЫВА ЧЕРДЕ.
19.40 Коллаж.

«РОССИЯ» канал
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.30 Тодаргайы-биле.
20.45 «Санта-Барбара», т/с.
21.45 СВ-шоу.
22.25 «Петербургтун чажыттары», т/с.
23.30 МЕДЭЭЛЕР.
00.05 Дежурный кезек.
00.20—00.55 Автошоу.

ХАМААРЫШПАС ТВ канал
10.00 БӨГҮН ЭРТЕН.
13.05 «Ширпин Уокер: техасчы езугаар шииткел», т/с.
14.00 БӨГҮН ЭРТЕН.
14.10 Дүүн «ТҮІНЕЛДЕРДЕ».
15.10 ИТОГО.
15.25 ИТОГИ: дүнеки чугаалар.
16.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
16.25 Эрги телевизор.
18.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
18.15 «Витя, Миша болгаш далай чадаг шерининиң дугайында», уран-чечен фильм.
19.25 Мультфильм.
19.35 «Келир үеже аткаар», м/с. 1-ги сериязы.
20.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
20.20 «Сезам кудумчу».
20.50 «Сансет Бичиниң ынакшылы болгаш чажыттары», т/с.
21.40 «Үүс чылдың түңнелдери. Салгал», барымдаалыг сериал. 1-ги кезээ (Великобритания).
22.10 Курлавыр.
22.20 Криминал.
22.35 «Бут бөмбүү» клуб.
23.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
23.40 Хүннүң маадыры.
00.00 «Өлүмнүг согуг», уран-чечен фильм (АКШ).
02.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
02.50 «Ширпин Уокер: техасчы езугаар шииткел», т/с.
03.40 МЕДЭЭЛЕР.
04.15 БӨГҮН ДҮН ЭРТУЗУНДА.
04.40—05.20 Сипемания: база-ла киноларга дугайында.

ТӨП ТВ
12.45 «Камгалаттынар дээш мегелээшкин», т/с.
15.20 «Эн-не кол кижи», уран-чечен фильм.
16.45 Мультфильм.
19.00 «Ышкындырган ынакшыл», т/с.
20.30 «Бир-ле катап чалгынарлыг апаар бис», т/с.
23.50 «Комиссар Мулеп», уран-чечен фильм, 3-кү сериязы.
02.30 «Кызыл болгаш кара», т/с.

Вторник

МАРТ 31
РНТ канал
6.00 ЭРТЕНГИНИҢ МЕНДИЗИ-БИЛЕ.
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Салгал дамчаан бачыт», сериал.
10.00 «Бистер».
10.45 Катыы-хөг панорамазы.
11.20 Хуу библиотека.
11.30 Аялганы тып көрем.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.15 «Кады».
13.05 «Иф шивээге хоругдаттырган кижи», т/с.
14.30 С. Рахманиновтуң 125 чылынга.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.20 «Кыскыл пантера», м/с.
15.55 Аас-кежиктиг таварылга.
16.40 «Робин Гудтун чаа ужуралдары», т/с.
17.10 Он алды харга чедир...
17.35 Делегейни дескиндир.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Салгал дамчаан бачыт», сериал.
19.00 Агаар.
19.05 УЖУРАЖЫЛГА ШАГЫ.
19.30 Аялганы тып көрем.
20.00 ТЕМА.
20.45 Тамчыктыг удунар, чаштар.
21.00 YE.
21.40 «Бүгү-ле үүве эки болур», уран-чечен фильм.
00.20—00.50 Ирэн Федорова «Хөрээженнер дугайында төөгүлер» деп программада.

«РОССИЯ» канал
7.00 Мультфильм.
7.15 Оттун кел даан.
7.30 МЕДЭЭЛЕР.
7.50 Мультфильм.
8.00 Дежурный кезек.
8.20 «Стронг» коргүзер.
8.25 Демдеглей көрүп ал.
8.30 Акшалар.
8.45 Графоман.
8.55 Православ шажын календары.
9.00 «ТВ те менн тырттырып алганы», барымдаалыг фильм.
9.15 Спорт планета.
9.45 «Оон-биле зоопарка ужурашкан мен», уран-чечен фильм.
11.40 МЕДЭЭЛЕР.
11.20—12.14 «Петербургтун чажыттары», т/с.
14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.30 «Оон ынай чүнү-даа чугаалавас мен», т/с.
15.25 «Бичии тоянчы», т/с.
15.55 «Чародей. Эң улуг улу чурту», т/с.
16.45 «Ле Монти».
17.00 МЕДЭЭЛЕР.
17.35 Телеоюн.

«ТЫВА» канал
18.10 Кичээлдер мурнунда болгаш соонда.
18.25 Соңгулдалар дугайында.
18.35 МЕДЭЭЛЕР.
18.40 «Соңгулдалар-98».
19.00 «Төгерик стол».
19.30 Соңгулдалар дугайында.
19.35 МЕДЭЭЛЕР.
19.40 Коллаж.

«РОССИЯ» канал
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.30 Тодаргайы-биле.
20.45 «XX үүс чылдың үптекчилери», уран-чечен фильм.
22.15 Оннуң оюну.
23.10 Дежурный кезек.
23.30—00.10 МЕДЭЭЛЕР.

ХАМААРЫШПАС ТВ канал
10.00 БӨГҮН ЭРТЕН.
13.05 «Ширпин Уокер: техасчы езугаар шииткел», т/с.
14.00 БӨГҮН ЭРТЕН.
14.15 Криминал.
14.35 Орус век.
15.00 Телеоюн.
15.30 «Мен болгаш мээн ыдым».
16.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
16.25 Эрги телевизор.
18.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
18.15 «Даш чечек», уран-чечен фильм.
19.35 «Келир үеже аткаар», м/с.
20.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
20.20 «Сезам кудумчу».
20.50 «Сансет Бичиниң ынакшылы болгаш чажыттары», т/с.
21.40 «Үүс чылдың түңнелдери».Салгал», барымдаалыг сериал.
22.10 Курлавыр.
22.20 Криминал.
22.35 «Бут бөмбүү» клуб.
23.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
23.40 Хүннүң маадыры.
00.00 «Үүгле сеңээ ынак мен», уран-чечен фильм.
02.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
02.50 «Ширпин Уокер: техасчы езугаар шииткел», т/с.
03.40 МЕДЭЭЛЕР.
04.15 БӨГҮН ДҮН ОРТУЗУНДА.
04.40 Ток-шоу.
05.05—05.20 Алдын грамофан.

ТӨП ТВ
12.45 «Камгалаттынар дээш мегелээшкин», т/с.
15.20 «Дайынның дортку чылы чоруп турган», уран-чечен фильм.
16.55 Мультфильм.
18.25 Мультфильм.
19.00 «Ышкындырган ынакшыл», т/с.
20.30 «Бир-ле катап чалгынарлыг апаар бис», т/с.
02.30 «Кызыл болгаш кара», т/с.

ЧАРЛААЛДАР

ДОЛЛАРГА СОНУУРГАЛДЫГЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

СБС-АГРО АКБ-ниң Тыва девискээр салбыры **СОЛУЛГА ОПЕРАЦИЯЛАРЫН** чорудуп турар.

1 америк доллар: садып алыр үнези — 5.800 рубль., садар үнези — 6.1500 рубль.

1 немец марка: садып алыр үнези—3.2000 рубль., садар үнези — 3.5000 рубль.

СБС-АГРО албанының Кызылда телефон дугаары: 2-48-23.

СБС-АГРО АКБ-ниң Тыва девискээр салбырының **АДРЕЗИ:** Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 37 «А».

КЕЖИГЛЕР ХАГДЫНАР

Тыва Республиканың ниити ажыглалдың автомобиль оруктарының эргелеп баштаар күрүне органы «Тываавтоорук эргелели» сонуургалдыг организацияларга Көк-Тей, Кара-Хаак, Эйлиг-Хемче дош кежиглерни 1998 чылдың март 20-деи соңгаар хаарын дыңнатышаан, чүк сөөртүлгезин өй-шаанда чедирип алырын сагындырын тур.

Успун-Доржу Коңгурович ИРГИТ

Мөңгүн-Тайга кожуунунуң Мөген-Бүрен чурттуг Успун-Доржу Коңгурович Иргит 1923 чылда торуттүнгеш, 1998 чылдың марттың 26-да үр аарааш, амы-тынынган чарылган. Ооң ажыл-ишчи, амыдыралчы намдары Тываның культуразы, төөгүзү-биле сырый холбаалыг.

Ада-зыгуурулуг хам, хампар ажы-толу дээш, албан-ажылдарга кызаттырып, чогаалчы Сергей Пюрбю-биле чаңгыс черге хоругдалын эрттирип, актыг черге оргаш келген. Репрессия соонда, 1950—1957 чылдарда Тывага ажылдап келген А. Грачыга баштаткан Ленинградтың экспедициязынга Мөңгүн-Тайга, Саглы, Чаа-Хөлдүн базырыктарын шинчилеп, казып тыварынга бодунун үлүг-хуузун киириштирген.

«Шын» солуннун 1950—1980 чылдарга чедир эң илепкейлиг, штаттан дашкаар корреспондентизи. Фото-чурук тырттырар талазы-биле болгаш Тыва—Моолдуң аразынга харылзаа тударынга кожуунунуң иштинде хелемечи турган. Чурттап, амыдырап келген үезинде ооң кара чаңгыс өннүү, дузалакчызы — «Шын» солун.

Успун-Доржу Коңгурович Иргиттиң адазының шолазы Ак-Баштыг — Мөңгүн-Тайга кожуунунуң улуг хамы болуп, Тыва, Моол, Казахка ады сураглыг кижи чораан. Успун-Доржу Иргит — бистиң ачавыстың кара чаңгыс акызы.

Иревистиң кады ажылдап чораан чогаалчы, журналист болгаш оон ха-дунма, төөлерининге ханы качыгдалды солун дамчыштыр илергейлеп тур бис.

Төөлериниңден база «Шын» солуннун коллективинден.

Кызыл хоорайның № 9 школаның коллективи ук школаның башкызы Светлана Кызыловна Кудажының оглу **БУЯННЫҢ** озал-ондакка таварышкаш аныяк назынында электен мечээни-биле холбаштыр ацаа ханы кажыдалды илередип тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар Виктор КАРА-САЛ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Күстүгүр САТ (харыысалгалыг секретарь), Арапчор ОКСУР (килдис редактору), Адыгжы Саая (килдис редактору).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келгеи кижилер хүлээп алыр чер — 3-33-91; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.

КИЛДИСТЕР: Чазактың ажыл чорудулгазы биле харылзаа тудар килдис — 3-33-91, 3-34-98, экономиктиг эскертилгелер болгаш социал амыдырал — 3-34-49; медээлер алваны — 3-39-15; чагаалар болгаш чагыдылга — 3-39-03; Бухгалтерия — 3-41-23; Корректорлар — 3-41-16.

Агар санывыс: № 40703810400000010000 КБ «Тувакредит», ИНН — 1701008465; корр. сч. 30102810200000000729 БИК 04304729.

Сөлүн неделида 3 катап үнер.

Хемчээли 2 парламал ама.

Тиражы 7111.

Чагыг № 70.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоолужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр аргелелинге бүрүткеттиргеи.

Бүрүткеттиргеи дугаары — Т 00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган санаары болгаш аске-даа фактылары, дыныадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.